

Zagrebačka veleizdajnička parnica 1909. godine

MISLAV GABELICA

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, Republika Hrvatska

Autor na temelju odabrane literature i izvora analizira parnicu koju je zagrebačko državno odvjetništvo početkom 1909. podiglo protiv 53 hrvatskih Srba optuženih za veleizdaju. Prema autorovu mišljenju, u to je vrijeme u banskoj Hrvatskoj postojala veleizdajnička aktivnost na koju je upućivalo državno odvjetništvo, no sama je parnica pokrenuta isključivo u interesu opravdanja aneksije Bosne i Hercegovine, što je i odredilo njezinu sudbinu. Analizirajući parnicu, autor je ocrtao i položaj Hrvatske unutar Austro-Ugarske Monarhije, gdje Hrvati svoje najvitalnije potrebe nisu mogli rješavati u vlastitom interesu nego u interesu zajednice u kojoj su dominirali Nijemci i Mađari.

Ključne riječi: Hrvatsko-srpska koalicija, Srpska samostalna stranka, Kraljevina Srbija, veleizdaja.

Uvod

Početak 1908. hrvatskim banom imenovan je Pavao barun Rauch, koji je godinu dana nakon dolaska na vlast pokrenuo veleizdajničku parnicu. Njome se pedesettrojici optuženih hrvatskih Srba, velikom većinom članova Srpske samostalne stranke, nastojalo dokazati da su sudjelovali u organiziranom revolucionarnom pothvatu čije se središte nalazilo u Beogradu, a cilj mu je bio otrgnuti dijelove Monarhije i pripojiti ih Srbiji. Prema mišljenju povjesničarke Mirjane Gross,¹ koja se dosad naj iscrpnije bavila pozadinom veleizdajničke parnice, ban Rauch podigao je parnicu na nalog odlučujućih čimbenika Monarhije, koji su njome u prvom redu htjeli opravdati aneksiju Bosne i Hercegovine. Međutim, iz njezina pisanja nije jasno je li u to vrijeme na prostoru banske Hrvatske zaista bilo veleizdajničkih aktivnosti na koje je upućivala optužnica u ovoj parnici ili je sve bila tek puka konstrukcija odlučujućih čimbenika u Monarhiji, utemeljena na krivotvorinama i tek jednom autentičnom dokumentu.

¹ Mirjana GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", u: *Istorija XX veka. Zbornik radova*, sv. 3, Beograd, 1962., 192.-208., 223.-240.

Zadatak je ovog rada analizirati pripreme za veleizdajničku parnicu, dokaze na temelju kojih je sastavljena optužnica te tijekom parnice da bi se pokušalo odgovoriti na pitanje je li u to vrijeme u banskoj Hrvatskoj bilo veleizdajničkih aktivnosti srpskoga stanovništva predvođenih Srpskom samostalnom strankom, na koje je upućivalo zagrebačko državno odvjetništvo u veleizdajničkoj parnici. Ako se pokaže da je takvih aktivnosti bilo, moglo bi se zaključiti da je aneksija Bosne i Hercegovine samo stvorila povoljne okolnosti za obračun s tim aktivnostima, koje su se do tada iz nekog razloga tolerirale.

Značaj Hrvatsko-srpske koalicije

Hrvatsko-srpska koalicija stvorena je na vrhuncu krize dualizma u Monarhiji. Ta je kriza uzrokovana zahtjevima mađarske oporbe za veću državnu nezavisnost zemalja ugarske krune unutar Monarhije. Kriza se javila početkom 1903.,² a konačni oblik dobila je 1904., ustrojem koalicije mađarskih oporbenih stranaka na programu proširenja ugarske državne nezavisnosti. Kulminacija krize dogodila se tijekom 1905., kada je vladar nakon pobjede mađarske koalicije na izborima uveo vojnu upravu u Ugarskoj.³ Kriza je završila u travnju 1906., sporazumom vladara s mađarskom oporbom kojim su njezini predstavnici, suspendirajući svoj program, dobili ministarska mjesta u ugarskoj vladi,⁴ čiji je predsjednik postala osoba od vladareva povjerenja, Sándor Wekerle.⁵

U listopadu 1905. dio hrvatske oporbe iz banske Hrvatske i Dalmacije službeno je podržao borbu mađarske oporbe za "potpunu državnu samostalnost" zemalja ugarske krune unutar Monarhije, smatrajući da će tu borbu moći iskoristiti za planirano sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Tom je prilikom ovaj dio hrvatske oporbe prihvatio nagodbeno stajalište kao temelj budućega proširenja hrvatske državne samostalnosti unutar zemalja ugarske krune.⁶ Kada je taj dio hrvatske oporbe prihvatio zahtjev srpske oporbe iz hrvatskih zemalja za priznanje pune nacionalne ravnopravnosti Srba u Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj, kojim su Srbi uvjetovali pristajanje uz program sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom,⁷ u banskoj je Hrvatskoj krajem 1905. stvoren savez stranaka Hrvatsko-srpska koalicija, kojoj su pripadale Hrvatska stranka prava, Hrvatska pučka napredna stranka,

² Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb, 1973., 325.

³ Dimitrije ĐORĐEVIĆ, "Pokušaji srpsko-ugarske saradnje i zajedničke akcije 1906. godine", u: *Istorija XX veka. Zbornik radova*, sv. 2, Beograd, 1961., 354.

⁴ M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 340.

⁵ Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 1. dio, 2. izd., Zagreb, 1990., 278.

⁶ Tereza GANZA-ARAS, *Politika "novog kursa" dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, 1992., 324.; M. GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, 335.; Tihomir CIPEK, Stjepan MATKOVIĆ, *Programatski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb, 2006., 494.-496.

⁷ T. GANZA-ARAS, *n. dj.*, 333.-334.; T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 497.-498.

Srpska narodna samostalna stranka, Srpska narodna radikalna stranka te kratko vrijeme i Socijaldemokratska stranka.⁸ Hrvatsko-srpska koalicija pobijedila je u svibnju 1906. na saborskim izborima u Hrvatskoj i u dogovoru s mađarskom oporbom, koja se u međuvremenu našla na vlasti, počela sudjelovati u hrvatskoj vlasti.⁹

Krajnji politički cilj Hrvatsko-srpske koalicije bio je stupanje hrvatskih zemalja u državnu zajednicu sa Srbijom izvan okvira Monarhije.¹⁰ Nakon što bi pomogla Mađarima u borbi za samostalnost zemalja ugarske krune, što bi Mađari honorirali potporom sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom i većom državnopravnom samostalnošću ujedinjene Hrvatske unutar zemalja ugarske krune, Koalicija je s vremenom namjeravala potpuno odvojiti Hrvatsku od zemalja ugarske krune i sjediniti je sa Srbijom.¹¹ Pritom je Koalicija sukob oko prava na Bosnu i Hercegovinu, što je bilo najosjetljivije pitanje u hrvatsko-srpskim odnosima, riješila tako da pravo na Bosnu i Hercegovinu podjednako imaju i Hrvatska i Srbija.¹² Time je Koalicija konačno rješenje pitanja pripadnosti Bosne i Hercegovine vezala uz stvaranje jugoslavenske države. Ipak, čini se da je hrvatski dio Koalicije bio skloniji tomu da se Bosna i Hercegovina prije stvaranja zajedničke države nađe u sastavu Hrvatske,¹³ a srpski dio tomu da se prethodno nađe u sklopu Srbije.¹⁴

Važnu ulogu u formiranju Hrvatsko-srpske koalicije odigrala je službena Srbija, koja se od 1903., dolaskom dinastije Karađorđevića na vlast, u pokušaju stjecanja neovisnosti o Monarhiji počela oslanjati na Rusiju. Kako je zaštitnička uloga Rusije od 1904. i njezina poraza u ratu s Japanom počela slabjeti, Srbiji je zaprijetio prodor

⁸ Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN, Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda 1860.-1914.*, Zagreb, 1968., 223. Polovinom 1907., nakon sukoba Hrvatsko-srpske koalicije s ugarskom vladom oko donošenja željezničarske pragmatike, Srpska narodna radikalna stranka istupila je iz Hrvatsko-srpske koalicije. Prema radikalima, razlog je bio u njihovu stajalištu da je Koalicija sukobom s Mađarima napustila osnovnu misao "riječko-zadarske rezolucije", sloge Hrvata sa Srbima na temelju njihove potpune ravnopravnosti te zajedničke borbe s Mađarima za samostalnost zemalja ugarske krune kao brane njemačkomu prodoru na istok. Vasilije Đ. KRESTIĆ, *Građa o Srbima u Hrvatskoj i Slavoniji (1848.-1914.)*, knj. 2, Beograd, 1995., 473.-475.

⁹ Mirjana GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.-1907.*, Beograd, 1960., 84.-85.

¹⁰ *Isto*, 6.

¹¹ Ivan MUŽIĆ, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja*, Split, 1969., 54.-55.

¹² *Isto*, 75.-77.; Svetozar PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990., 15.

¹³ Vidi Supilovo stajalište o tome: M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 180.-181.; Josip HORVAT, *Supilo. Život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb, 1938., 226.-227. Vidi i memorandum Stjepana Zagorca iz 1907. godine: Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, kut. 10, sv. 9, dok. 209. Vidi i stajalište povjesničara Ferde Šišića, člana Hrvatsko-srpske koalicije, o tom pitanju: Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Hrvati i istočno pitanje. Između "ostatka ostataka" i "oživljene Hrvatske"*, Zagreb, 2007., 543.-548.

¹⁴ O tome vidi svjedočenje Franka Potočnjaka iz vremena kada više nije bio član Koalicije: Franko POTOČNJAK, *Iz mojih političkih zapisaka*, Zagreb, 1914., 67.-71. Prema mišljenju Ive Pilara, Hrvati u Koaliciji dobili su suglasnost Srba iz Koalicije za pripajanje Dalmacije banskoj Hrvatskoj obećavši im da će se odreći pretenzija na Bosnu i Hercegovinu, koje će prepustiti srpskoj interesnoj sferi. L. V. SÜDLAND, *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, 2. izd., Varaždin, 1990., 350.-351.

Monarhije u jugoistočnu Europu i daljnji gubitak neovisnosti. Zbog toga je Srbija nastojala iskoristiti krizu dualizma u Monarhiji, koja je Monarhiju slabila i sprečavala njezin prodor u jugoistočnu Europu. Već od 1904. u srbijanskim vanjskopolitičkim planovima pojavila se ideja o stvaranju koalicije hrvatskih i srpskih stranaka u Hrvatskoj, koja bi u savezu s mađarskom koalicijom stupila u protuaustrijski blok.¹⁵ Od toga je doba srbijanska vlada stupila u tajne kontakte s predstavnicima mađarske koalicije¹⁶ te je, ne gubeći iz vida velikosrpski politički program, počela utjecati na Srbe u hrvatskim zemljama da uspostave dobre odnose s Hrvatima.¹⁷ Budući da se sama nije mogla otvoreno miješati u unutrašnju politiku Monarhije i surađivati s mađarskom koalicijom, Srbija je tu suradnju namjeravala provoditi posredstvom hrvatsko-srpskoga saveza u Monarhiji.¹⁸

U proljeće 1905. službena je Srbija stupila u tajni kontakt s hrvatskim predstavnicima protuaustrijske politike, koji su u pokušaju stvaranja hrvatsko-ugarsko-srbijanskoga protuaustrijskog bloka istodobno stupili u kontakt i s predstavnicima mađarske koalicije.¹⁹ Kontakti hrvatskih političara sa srbijanskim vlastima nisu promaknuli austrougarskim vlastima. Preko njih je Starčevićeva hrvatska stranka prava dobivala informacije na temelju kojih je tijekom ljeta 1905. njezin list *Hrvatsko pravo* objavio niz članaka, potpisanih pseudonimom *Argus*, u kojima je čelnik tog dijela hrvatske oporbe Fran Supilo između ostalog označen i kao plaćenik srbijanskoga dispozicionog fonda, koji je služio za širenje srpske propagande zapadno od Drine.²⁰

Svršetkom krize dualizma u Monarhiji Hrvatsko-srpska koalicija nastavila je, kao vladajuća stranka u Hrvatskoj, biti ekspozituroom srbijanske politike u Monarhiji te je tijekom carinskoga rata Monarhije sa Srbijom 1906. primala upute iz Beo-

¹⁵ D. ĐORĐEVIĆ, *n. dj.*, 357.

¹⁶ *Isto*, 357.-359.

¹⁷ T. GANZA-ARAS, *n. dj.*, 264.

¹⁸ D. ĐORĐEVIĆ, *n. dj.*, 360.

¹⁹ T. GANZA-ARAS, *n. dj.*, 265., 273.-275.; D. ĐORĐEVIĆ, *n. dj.*, 360.-361. Prema Đorđeviću, riječ je bila o osobnom kontaktu Frana Supila s čelnikom Samostalne radikalne stranke Ljubom Stojanovićem. Taj se kontakt nakon Stojanovićeva imenovanja za predsjednika srbijanske vlade, u svibnju 1905., ostvarivao posredstvom Jaše Prodanovića, Franka Potočnjaka i Josipa Smodlake. Mirjana Gross iznosi da je Franko Potočnjak za svoj rad nedvojbeno dobivao novac iz Beograda. M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 194.

²⁰ Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001., 304.-306. Na glavnoj raspravi u zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici 1909. svjedok optužbe Đorđe Nastić iznio je detalje srbijanskih državnih proračuna za 1905., 1906. i 1907., gdje se unutar stavke za proračun Ministarstva vanjskih poslova nalazila podstavka dispozicionoga fonda. Za sve tri godine srbijanska je vlada za trošak dispozicionoga fonda predviđala iznos od oko milijun i pol dinara, što je bio iznos koji je premašivao polovinu cjelokupnog iznosa za trošak Ministarstva vanjskih poslova. Taj se iznos, prema Nastićevoj tvrdnji, manjim dijelom trošio na financiranje srpske nacionalne borbe u Makedoniji, a većim na velikosrpsku propagandu u Monarhiji. *Stenografski zapisnik o glavnoj raspravi protiv Adama Pribičevića i 52 druga* (dalje: *Stenografski zapisnik*), sv. XI, Zagreb, 1909., 4364., 4371.-4372., 4399.-4400.

grada, na temelju kojih je politički djelovala u korist Srbije.²¹ Ni ta faza njezina rada nije prošla neprimijećeno te je *Hrvatsko pravo* u rujnu 1906. objavilo dva članka u kojima je optužilo Koaliciju da svoje političko djelovanje određuje na temelju kontakata sa srbijanskim poslanstvom u Beču. Koalicija je frankovcima odvratila uobičajenom frazom da se služe “običnim denuncijacijama”.²²

Neosporno je dakle da je Koalicija još od pripreme faze svoga nastanka održavala tajne veze sa Srbijom te da ih je nastavila održavati i poslije. Te se veze mogu označiti kao veleizdajničke, budući da su težile slabljenju i u konačnici dezintegraciji Monarhije. Neosporno je i da su austrougarske vlasti od početka znale za te veze, pa se postavlja pitanje zašto na njih u to vrijeme nisu reagirale represijom, nego su preko lojalnoga tiska samo upozoravale Koaliciju na to da znaju za njezine postupke. Razlog tomu jest što je Monarhija uporno nastojala zadržati Srbiju u svojoj interesnoj sferi. Otvorenim optužbama da stoji iza veleizdajničkoga pokreta u Monarhiji Srbiju se moglo konačno odvratiti od savezništva s Monarhijom. Sličan je problem Monarhija imala i sa svojim partnerom u Trojnom savezu, Italijom, čije je potpore talijanskomu iredentizmu u Monarhiji bila svjesna,²³ ali ju je tolerirala nauštrb lojalnih Hrvata i Slovenaca da Italiju ne bi odvratila od Trojnoga saveza.

Odnos odlučujućih čimbenika u Monarhiji prema velikosrpskoj politici

Povoljnije okolnosti za poduzimanje represivnih mjera protiv velikosrpske propagande u Monarhiji nastupile su tek krajem listopada 1907., kada je austrougarski ministar vanjskih poslova Alois Aehrenthal na sjednici Zajedničkoga ministarskog vijeća konstatirao slom politike koju je Monarhija dotada vodila prema Srbiji, koja se temeljila na privrednoj i političkoj ovisnosti Srbije o Monarhiji. Tom je prilikom Aehrenthal uputio okupljene ministre da “poslove Hrvatske, Dalmacije i Bosne vode tako, da centar gravitacije za srpsko-hrvatski narod bude unutar Monarhije”.²⁴ Ta je uputa mogla značiti da se režim u tim hrvatskim zemljama ubuduće treba oslanjati na Hrvate, na koje se do tada zbog vanjskopolitičkih razloga nije oslanjao. U prilog takvu objašnjenju ide činjenica da je, kao posljedica konstatacije o slomu dotadašnje politike Monarhije prema Srbiji, austrougarski politički vrh 1. prosinca 1907. donio odluku da se u dogledno vrijeme anektiraju Bosna i Hercegovina, koje je Aehrenthal prema planu, koji je dominirao u njegovu shvaćanju rješenja jugoslavenskoga pitanja, namjeravao pripojiti Dalmaciji i banskoj Hrvatskoj u jednu državnu jedinicu unutar ugarskoga dijela Monarhije, pod dominacijom Hrvata.²⁵

²¹ D. ĐORĐEVIĆ, *n. dj.*, 365., 371.-374., 380.-381. Sa srbijanskim su izaslanicima kontaktirali i hrvatski i srpski članovi Koalicije. Od Hrvata, uz Supila, Đorđević izričito spominje kontakte srbijanske vlade s Grgom Tuškanom, ali napominje i pisanje tiska hrvatskoga dijela Koalicije kao dio sinkronizirane hrvatsko-srpske akcije vođene prema uputama iz Beograda.

²² *Isto*, 377.

²³ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 292.

²⁴ M. GROSS, “Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine”, 153.-154.

²⁵ *Isto*, 154.-156.

S druge strane, ta je uputa mogla značiti i da se režim u spomenutim hrvatskim zemljama treba početi oslanjati na one stranke jugoslavenske orijentacije koje su svoj nacionalno-politički program, ujedinjenje svih južnoslavenskih naroda u jednu državu, spremne ostvariti ne osloncem na Beograd, izvan Monarhije, nego osloncem na Beč, unutar nje. U prilog takvu objašnjenju Aehrenthalove upute ide činjenica da je među dijelom odlučujućih čimbenika u Monarhiji koji su se okupljali oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda postojala težnja da se ne zaoštavaju odnosi sa Srbijom,²⁶ unatoč tomu što su ti čimbenici bili upoznati s velikosrpskom politikom službene Srbije i razmjerima velikosrpske propagande u hrvatskim zemljama Monarhije.²⁷ Umjesto toga, taj je krug nastojao osigurati potporu Srba u Monarhiji programu stvaranja posebne, jugoslavenske državne jedinice unutar Monarhije,²⁸ čime bi se, prema njihovu mišljenju, Srbija mirno privukla Monarhiji i u konačnici postala sastavni dio jugoslavenske državne jedinice unutar Monarhije.²⁹

Krugu istomišljenika Franje Ferdinanda pripadao je manji dio austrougarskoga vojnog vrha³⁰ te prijestolonasljednikova stranka, austrijski kršćanski socijali.³¹ U predaneksijskom je razdoblju taj krug u banskoj Hrvatskoj računao s Hrvatsko-srpskom koalicijom, koju je namjeravao odvojiti od Ugarske i nagodbenoga političkog programa i privoljeti na prihvaćanje federalističkoga programa. Budući da srpski dio Koalicije, kao ni dio njezina hrvatskog dijela, nije pokazivao spremnost da prihvati federalistički program,³² što bi podrazumijevalo oslonac Koa-

²⁶ Isto, 158.

²⁷ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 300.; J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *n. dj.*, 249.

²⁸ O jugoslavenskom, hrvatsko-srpskom nacionalnom karakteru te državne jedinice sastavljene od hrvatskih zemalja u planovima kruga oko Franje Ferdinanda vidi L. V. SÜDLAND, *n. dj.*, 368.

²⁹ Robert William SETON-WATSON, *Sarajevo: studija o uzrocima svetskoga rata*, Zagreb, 1926., 57.-58.; Vladimir DEDIJER, *Sarajevo 1914.*, knj. 1, 2. izd., Beograd, 1977., 196.-198. Prema Dedijeru, mišljenje da bi jugoslavenski trijalizam privukao Srbiju k Monarhiji Franjo Ferdinand navodno je temeljio na uvjerenju da su "naši Južni Sloveni na daleko većem kulturnom stepenu nego Srbijanci i Crnogorci".

³⁰ Isidor KRŠNJAVI, *Zapisci. Iza kulisa hrvatske politike*, Zagreb 1986., 2. dio, 581.-583.; M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 216. U predaneksijskom vremenu dominantniji dio austrougarskoga vojnog vrha težio je vojnomu uništenju Srbije, pri čemu je u banskoj Hrvatskoj podržavao frankovce i njihov program stvaranja Velike Hrvatske unutar Monarhije. Svršetkom aneksijske krize taj dio vojnoga vrha ipak je prihvatio plan o mirnom privlačenju Srbije i stvaranju jugoslavenske državne jedinice unutar Monarhije pod dominacijom Srba. Marko TROGRLIĆ, "Hrvatska i hrvatsko pitanje u korespondenciji Josipa Franka", u: *Pravaška misao i politika. Zbornik radova*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković, Zagreb, 2007., 171.-172.

³¹ V. DEDIJER, *n. dj.*, knj. 1, 196.

³² Još u proljeće 1908., tijekom pregovora s čelnikom hrvatskoga dijela Hrvatsko-srpske koalicije Franjom Supilom, austrijski kršćanski socijali od Supila nisu tražili raskid Hrvata u Koaliciji s njenim srpskim dijelom nego su, prihvaćajući "Supilovu misao o sporazumu sa Srbima", tražili da cjelovita Koalicija podrži aneksiju Bosne i Hercegovine. M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 189.-191. Novi kurs politike Hrvatsko-srpske koalicije, podrazumijevao je njezin oslonac na Beč, što je Supilo i uoči i nakon aneksije pokušao nametnuti Koaliciji, no tomu su se oduprle Srpska

licije na Beč i prekid njezinih veleizdajničkih veza s Beogradom, krug oko Franje Ferdinanda privremeno se zadovoljio utjecajem na dominantnu stranku hrvatskoga dijela Koalicije – Hrvatsku stranku prava.³³ Prema njihovu planu, Hrvatska stranka prava trebala se odvojiti od nelojalnog dijela Koalicije te se fuzionirati sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava, iz koje bi bio odstranjen njezin čelnik Josip Frank.³⁴ Tako stvoren pravaški blok postao bi ekspozitura kruga oko Franje Ferdinanda te bi zastupao federalistički politički i jugoslavenski nacionalni program, ne sukobljavajući se s ostatkom Koalicije.³⁵

Plan kruga oko Franje Ferdinanda predviđao je da se nelojalni dio Koalicije, koji bi zbog težnje za pripajanjem Beogradu ostao na nagodbenom političkom programu, fuzionira s ostacima hrvatskih mađarona,³⁶ ekspoziturom mađarskih dualista pod vodstvom Khuen-Héderváryja i Istvána Tisze, koji su krajem 1907. sklopili savezništvo s Franjom Ferdinandom na programu rušenja Wekerleove vlade.³⁷ Rušenjem Wekerleove vlade i prestankom savezništva kruga oko Franje Ferdinanda i mađarskih dualista pravaški je blok trebao privući ostatak Koalicije federalistič-

samostalna stranka i Hrvatska pučka napredna stranka. *Isto*, 219.-223. Supilo je pritom odbacivao trijalizam kao model preustroja Monarhije na državnom načelu, na temelju kojeg bi unutar Monarhije bila stvorena Velika Hrvatska. Umjesto toga težio je federalizmu, preustroju Monarhije na narodnosnom načelu, na temelju kojeg bi unutar Monarhije bila stvorena jugoslavenska državna jedinica. Frano SUPILO, *Politički spisi*, prir. Dragovan Šepić, Zagreb, 1970., 366.-371.

³³ Krug oko Franje Ferdinanda ostvario je taj utjecaj na Hrvatsku stranku prava posredstvom njezina kršćansko-socijalnoga dijela, koji se nalazio pod vodstvom župnika Stjepana Zagorca. M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 179.-180.

³⁴ M. GROSS, *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije*, 215.-216.; ISTA, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 210.-211. Razlog zbog kojeg je Josip Frank bio nepoćudan krugu oko Franje Ferdinanda bilo je njegovo ekskluzivno hrvatsko nacionalno-političko stajalište, bez primjese jugoslovenstva, koje je bilo smetnja fuziji dviju pravaških stranaka i vanjskopolićkim planovima Franje Ferdinanda, budući da se frankovački program zadržavao na rijeci Drini.

³⁵ Na sjednicama Hrvatske stranke prava koje su se održavale od studenoga 1908. do siječnja 1909. Zagorčeva je kršćansko-socijalna grupa, prema uputama kruga oko Franje Ferdinanda, pokušavala izvući Hrvatsku stranku prava iz Koalicije, koja bi se zatim fuzionirala sa skupinom disidentata iz Starčevićeve hrvatske stranke prava, milinovcima, na programu stvaranja jugoslavenske države unutar Monarhije. M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 261.-262.; Janko PLETERSKI, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor, 1981., 128. Stjepan Zagorac pozivao je Hrvatsku stranku prava da samo "formalno" istupi iz Koalicije te da se fuzionira s frankovačkim disidentima u pravašku stranku, koja bi Koaliciji bila oporba samo u nagodbenom dijelu njezina programa. "Politički pregled", *Hrvatstvo* (Zagreb), 8. I. 1909. Izlaskom njegove grupe iz Hrvatske stranke prava, koja je odlučila ostati u Koaliciji, Stjepan Zagorac objavio je izjavu u kojoj je iznio da će kao pravaš podržavati rad Koalicije za koji bude smatrao da je od koristi hrvatskomu narodu, uz posebnu napomenu da će paziti da se očuva hrvatsko-srpska sloga, koja je jamstvo ujedinjenja i slobode Hrvatske. "Politički pregled", *Hrvatstvo*, 15. I. 1909.

³⁶ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 217. Zbog toga je krug oko Franje Ferdinanda koordinirano s mađarskim dualistima u predaneksijskom razdoblju sprečavao pomirenje Koalicije s Wekerleovom vladom. *Isto*, 192., 220.-221.

³⁷ *Isto*, 167.-168.

komu programu.³⁸ Postizanjem tog dijela plana moglo bi se početi i s ostvarenjem vanjskopolitičkoga dijela plana: mirnog privlačenja Srbije u sastav Monarhije.

Kako je rečeno, među planovima austrougarskoga ministra vanjskih poslova Aloisa Aehrenthala o načinu rješenja jugoslavenskoga pitanja tijekom predaneksijskoga razdoblja dominirala je ideja da se to pitanje riješi osloncem na Hrvate i hrvatski nacionalno-politički program. U tom je smislu Aehrenthal pomogao doći Pavlu Rauchu na vlast u Hrvatskoj,³⁹ a u ožujku 1908. odobrio je njegovu suradnju sa Starčevićevom hrvatskom strankom prava,⁴⁰ s kojom je potom i sam stupio u kontakt obećavajući joj skoro ostvarenje njezina programa.⁴¹ Istom prilikom, u ožujku 1908., Aehrenthal je Rauchu naložio započinjanje tajne istrage u Hrvatskoj protiv članova Hrvatsko-srpske koalicije zbog njihovih veleizdajničkih veza s Beogradom.⁴² Svi su ti elementi Aehrenthalove politike tijekom aneksijskoga razdoblja doživjeli kritiku kruga oko Franje Ferdinanda.⁴³

Međutim, neki bitni elementi Aehrenthalove politike u tom su razdoblju bili slični stajalištima kruga oko Franje Ferdinanda. U prvom redu, mada svjestan opasnosti koja Monarhiji prijete od osamostaljene Srbije,⁴⁴ Aehrenthal je bio protivnik vojnoga obračuna Monarhije sa Srbijom.⁴⁵ On je, poput kruga oko Franje Ferdinanda, dopuštao mogućnost mirnog privlačenja Srbije u sastav Monarhije,⁴⁶ zbog čega

³⁸ Krajem 1911. došlo je do fuzije svih pravaških stranaka u banskoj Hrvatskoj u jedinstvenu Stranku prava, čiji je ključni cilj bio privući Koaliciju protunagodbenom političkom programu. U siječnju 1912. Stjepan Zagorac napisao je Franji Ferdinandu memorandum u kojem ga je obavijestio da je namjera novoustrojene Stranke prava pridobiti srpske stranke u Monarhiji za program ujedinjenja svih hrvatskih zemalja unutar Monarhije, čime bi Srbi postali lojalan element, a zbog čega Stranka prava nastoji s njima sklopiti sporazum. *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1913.-1918.*, sv. III, 114. Ubrzo po potpisivanju sporazuma između Stranke prava i Hrvatsko-srpske koalicije iz ožujka 1912. Srpska samostalna stranka iskazala je namjeru da bi mogla prihvatiti program ujedinjenja "hrvatsko-srpskih" zemalja, izričito unutar federalistički uređene Monarhije. "Trijalizam i pravaštvo", *Hrvatska* (Zagreb), 15. III. 1912.

³⁹ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 160.

⁴⁰ *Isto*, 196.

⁴¹ *Isto*, 245.-248.

⁴² *Isto*, 196.

⁴³ Franjo Ferdinand, manji dio austrougarskoga vojnog vrha i austrijski kršćanski socijali u tom su razdoblju protivnici bana Raucha i frankovačke suradnje s njim, simpatizeri su Hrvatsko-srpske koalicije te protivnici protusrpske kampanje u Hrvatskoj. *Isto*, 163.-164., 170., 172., 180., 181., 189., 200., 206., 208., 210., 240., 249. Razmišljajući o razlozima zbog kojih ga je prijestolonasljednik u vrijeme dok je bio hrvatskim banom "u najvećoj mjeri u duši mrzio i prezirao", Pavao Rauch došao je do zaključka da je to bilo zato što se njegova, Rauchova politika zadržavala u okviru Monarhije, a prijestolonasljednikova se protezala i na područje jugoistočne Europe, u Srbiju i Rumunjsku. Pavao RAUCH, *Memoari bana Pavla Raucha*, Zagreb 2009., 111.-112.

⁴⁴ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 154.; P. RAUCH, *n. dj.*, 60.

⁴⁵ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 194.-195., 242.

⁴⁶ Krajem lipnja 1908. Aehrenthal je pozvao predsjednike austrijske i ugarske vlade te bosansko-hercegovačke uprave da se konačno dogovori zajedničko stajalište o modelu rješenja jugoslavenskoga pitanja. U tom je pozivu za Aehrenthala bilo svejedno hoće li se to pitanje riješiti u velikohrvatskom ili velikosrpskom smislu – bitno mu je bilo samo da se pitanje riješi unutar Monarhije. *Isto*, 226.

je u svibnju 1908. list njegova ministarstva pozvao Srpsku samostalnu stranku da podrži aneksiju Bosne i Hercegovine kao prvi korak prema stvaranju Velike Srbije unutar Monarhije.⁴⁷ Takva je Aehrenthalova politika bila u suprotnosti s politikom dominantnog dijela austrougarskoga vojnog vrha u tom razdoblju, koji je težio bezuvjetnom vojnom obračunu sa Srbijom⁴⁸ te se u planovima o rješenju jugoslavenškoga pitanja oslanjao isključivo na Hrvate i njihov nacionalno-politički program.⁴⁹ Takvo je Aehrenthalovo stajalište prema mogućnosti rata sa Srbijom, koje je uvjetovalo njegovu neodlučnost u načinu rješenja jugoslavenškoga pitanja, uvjetovalo i polovičan obračun s velikosrpskom propagandom u Monarhiji.

Pripreme za veleizdajničku parnicu

Austrougarski je politički vrh krajem 1907., posredstvom austrougarskoga poslanika u Beogradu Johanna Forgácha, počeo primati niz dokumenata koji su dokazivali da Srbija u jugoistočnoj Europi i na teritoriju Monarhije vodi velikosrpsku politiku,⁵⁰ čiji se velik dio odnosio na veleizdajničke veze vodstva Hrvatsko-srpske koalicije sa srbijanskim političkim krugovima bliskima službenoj Srbiji.⁵¹ Ministar Aehrenthal predočio je u ožujku 1908. dio tih dokumenata Pavlu Rauchu,⁵² te je hrvatski ban od travnja 1908. počeo tajnu istragu u Hrvatskoj o sudjelovanju hrvatskih Srba u veleizdajničkom pothvatu.⁵³ Pritom Aehrenthal dokumente koji su dokazivali upletenost službene Srbije u veleizdajnički pothvat u Hrvatskoj nije imao namjeru prepustiti hrvatskomu pravosuđu da ono na temelju njih pokrene veleizdajničku parnicu, jer nije želio krupni međunarodni skandal koji bi mogao izazvati rat sa Srbijom.⁵⁴ Umjesto toga, želio je malu parnicu, kojom bi uplašio hrvatske Srbe i odvratio ih od veza s Beogradom. Dokazi koje je u vlastitoj istrazi prikupio ban Rauch i koji su poslije postali temeljni dio optužnice protiv većine optuženih u zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici uglavnom su bili izjave svjedoka koji su svjedočili o šovinisti-

⁴⁷ "Austrijsko snubljenje", *Hrvatsko pravo* (Zagreb), 7. V. 1908. U tom se pozivu laskalo Srbima u Hrvatskoj da su na najvišem kulturnom stupnju od svih Srba, što imaju zahvaliti razvitku pod vlašću Habsburgovaca, zbog čega su predodređeni biti pionirima austrougarske politike u jugoistočnoj Europi.

⁴⁸ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 194.-195.

⁴⁹ *Isto*, 161., 163.-164., 201., 243.

⁵⁰ J. HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, 300.; J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, *n. dj.*, 248.-249. Josip Horvat izričito tvrdi da je Forgách jednu kopiju svakog dokumenta slao Aehrenthalu, a jednu Franji Ferdinandu. Mirjana Gross tvrdi da je Forgách kopije slao samo Aehrenthalu, a da je ovaj najznačajnije dokumente odmah slao prijestolonasljedniku, caru i ugarskomu ministru predsjedniku.

⁵¹ Hodimir SIROTKOVIĆ, *Pravni i politički aspekti procesa "Reichspost"-Friedjung*, Zagreb, 1962., 80.-86.

⁵² M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 196.

⁵³ *Isto*, 201.-202.; Kosta DRAGOSAVAC, *Uspomene na "veleizdajnički" proces*, Novi Sad, 1911., 162.-165.

⁵⁴ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 233.

stičkim ispadima pojedinih Srba, državni simboli Kraljevine Srbije pronađeni prilikom premetačina kod pojedinih Srba te pisanje srpskoga tiska u Hrvatskoj, iz kojeg se mogla iščitati nedvojbeno simpatija hrvatskih Srba za Srbiju.⁵⁵

Ipak, čini se da je Aehrenthal prepustio Rauchu nekoliko važnih dokumenata, koji su Rauchovim dokazima dali uporište. Samo je jedan od njih bio dokument u pravom smislu te riječi. Radilo se o originalu statuta *Južnoslovenske revolucionarne organizacije* iz Beograda, pisanom rukom Svetozareva brata Milana Pribičevića, časnika srbijanske vojske, koji je Milan Pribičević krajem prosinca 1907. poslao svojem istomišljeniku, bosansko-hercegovačkom Srbinu Đorđu Nastiću. Osim toga, čini se da je Aehrenthal banu Rauchu prepustio i autentična pisma koja su navodni članovi te revolucionarne organizacije, Milan Pribičević, Adam Pribičević, Ljuba Jovanović i Miodrag Vasić, slali Đorđu Nastiću.⁵⁶ Tim se dokumentima moglo dokazati postojanje revolucionarne središnjice u Beogradu, kojoj je cilj bio stvaranje jugoslavenske države na ruševinama Monarhije, i veze pojedinih članova Srpske samostalne stranke s njom.

Prema tvrdnji Đorđa Nastića, on je te dokumente, koje je poslije objavio u svojoj brošuri *Finale*, još u siječnju 1908. predao crnogorskim vlastima,⁵⁷ s kojima je od studenoga 1907. surađivao na rasvjetljivanju crnogorske bombaške afere.⁵⁸ Prema onodobnim izvorima, dijelom bliskima i austrougarskomu Ministarstvu vanjskih poslova, crnogorska je vlada te dokumente potom predala austrougarskomu Ministarstvu vanjskih poslova.⁵⁹ Na to da su hrvatske vlasti znale za te dokumente prije objave brošure *Finale* te da su oni služili kao temelj za tajnu istragu protiv hrvatskih Srba upućuje izjava zagrebačkoga državnog odvjetnika Milana Accurtia, dana jednom bečkom listu ubrzo po objavljivanju *Finala*, iz koje se mo-

⁵⁵ *Isto*, 234.; P. RAUCH, *n. dj.*, 95.

⁵⁶ I ta se pisma na glavnoj raspravi zagrebačke veleizdajničke parnice nazivaju dokumentima. Njihovu su autentičnost, kao i autentičnost revolucionarnoga statuta, potvrdili sudski vještaci, s čime se složila i obrana optuženika, a sporenja je bilo samo oko tumačenja teksta u tim dokumentima.

⁵⁷ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4247., 4300.; *Isto*, sv. XII, 4475. Iz svjedočenja Đorđa Nastića pred zagrebačkim sudom nije posve jasno je li Nastić crnogorskim vlastima u siječnju 1908. predao samo revolucionarni statut *Južnoslovenske revolucionarne organizacije* ili im je predao i ostale dokumente, koje je poslije upotrijebio pri pisanju *Finala*, a koje je dobio do siječnja 1908. godine. Nastić je sve dokumente koje je upotrijebio u *Finalu* dobio do siječnja 1908., osim jednoga pisma koje mu je Ljuba Jovanović uputio u travnju 1908. godine.

⁵⁸ *Isto*, sv. XII, 4707.-4708. Crnogorska bombaška afera izbila je početkom studenoga 1907., kada su u Crnoj Gori otkrivene bombe kojima je crnogorska omladinska organizacija iz Beograda namjeravala izvršiti atentat na crnogorskoga kneza Nikolu. O tome vidi Sekula DRLJEVIĆ, *Balkanski sukobi 1905.-1941.*, Zagreb, 1944., 19.-24.

⁵⁹ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4234., 4242., 4247.; *Isto*, sv. XII, 4480.-4482.; S. DRLJEVIĆ, *n. dj.*, 26.-27. Mirjana Gross smatra da su austrougarske vlasti raspolagale "Nastićevim materijalom" još od studenoga 1907. godine. M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 230. Međutim, kako se revolucionarni statut, kao ključni dokument Nastićeva materijala, našao u Nastićevu posjedu tek krajem prosinca 1907., a budući da je i većina drugih Nastićevih dokumenata datirala iz razdoblja nakon studenoga 1907., vjerojatnije je da su ti dokumenti do njih došli nakon siječnja 1908., i to posredstvom crnogorskih vlasti.

glo zaključiti da je zagrebačko državno odvjetništvo znalo za Nastićev materijal prije objave brošure.⁶⁰ To potvrđuje i iskaz bana Raucha iz istog razdoblja, koji je pisao da brošura ne sadrži mnogo toga što do njezine objave nije bilo poznato, zbog čega je njezina objava donijela više štete nego koristi za dotad tajno vođenu istragu u Hrvatskoj.⁶¹ Budući da zagrebačko državno odvjetništvo, osim spomenutih dokumenata objavljenih i u brošuri *Finale*, nije raspolagalo ni jednim drugim čvrstim dokazom za postojanje revolucionarne središnjice u Beogradu i neposrednu povezanost Srpske samostalne stranke s njom, iz te Rauchove izjave proizlazi da su hrvatske vlasti i prije objave *Finala* raspolagale dokumentima objavljenima u brošuri ili da su barem za njih znale i računale na njih kao na dokazni materijal.

Na glavnoj raspravi u zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici Đorđe Nastić negirao je tvrdnju da je crnogorska vlada te dokumente predala austrougarskomu Ministarstvu vanjskih poslova i tvrdio da su se dokumenti nalazili u posjedu crnogorskih vlasti do 10. lipnja 1908., kada su mu one, nakon što je svjedočio pred crnogorskim sudom,⁶² vratile sve dokumente, koji su od tada do kraja srpnja 1908. i objave brošure *Finale* bili u njegovu posjedu. Pritom se osvrnuo na tvrdnje tiska Hrvatsko-srpske koalicije da je on austrijski agent, što je negirao i zapitao zašto bi Monarhija u tom slučaju dokumente kupovala od crnogorskih vlasti, a ne izravno od njega.⁶³ No krajem suđenja ni obrana optuženih više nije tvrdila da je Nastić austrijski agent, nego je smatrala da je radio za svoj račun, odnosno da za svoj špijunski posao nije bio ni od koga unajmljen. Obrana je smatrala da je glavni Nastićev motiv bila zarada, zbog čega se u Beogradu ubacio u revolucionarne krugove i skupljao je informacije koje bi poslije mogao bilo komu prodati, nakon čega se povezao s crnogorskim vlastima i prodao im sve informacije vezane za svoje djelovanje u Beogradu.⁶⁴

Ako se prihvati veoma vjerojatna pretpostavka da su austrougarske vlasti dobile Nastićeve dokumente prije objave *Finala*, i to posredstvom crnogorskih vlasti, onda je Monarhija te dokumente dobila nakon siječnja 1908., kada su se oni ned-

⁶⁰ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4320.

⁶¹ VERIDICUS, *Hrvatska u godini 1907. i 1908.*, Zagreb, 1908., 13. U svojim memoarima Pavao Rauch iznosi da je hrvatsko pravosuđe posjedovalo revolucionarni statut nevezano za brošuru *Finale*. P. RAUCH, *n. dj.*, 96.

⁶² U svom svjedočenju pred crnogorskim sudom u lipnju 1908. Nastić nije spominjao postojanje jugoslavenske revolucionarne organizacije unutar *Slovenskoga Juga*, nego je samo posvjedočio da su pred njim iste bombe koje je on osobno nabavio iz srbijanske vojne tvornice u Kragujevcu posredstvom srbijanskoga prijestolonasljednika Đorđa. Time je službeno Srbiju prikazao kao inspiratora atentata na kneza Nikolu. *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4269., 4314.-4315. O Nastićevu svjedočenju na bombaškoj aferi pred crnogorskim sudom vidi i Đorđe NASTIĆ, *Moje afere*, Zagreb, 1908.

⁶³ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4247.-4248.

⁶⁴ *Govori branitelja u kaznenoj parnici protiv Adama Pribičevića i 52-ojice drugova radi zločinstva veleizdaje* (dalje: *Govori branitelja*), Zagreb, 1909., 53.-57. To mišljenje obrane o Nastiću potvrđuje njegova životna filozofija. Tijekom glavne rasprave Nastić je izjavio: "Ja opet kažem, čovječnost na stranu. Ja sam prijatelj sam sebi a onda drugima. To je moje načelo. Izvolite ga primiti i tumačiti kako hoćete. Ja ovdje bez stida to izjavljujem i priznajem. Meni se čini, da nema ni jednoga čovjeka na ovom svijetu koji bi drukčije mislio. Tko kaže da misli, laže." *Stenografski zapisnik*, sv. XII, 4626.

vojbeno našli u posjedu Crne Gore. Austrougarske su vlasti te dokumente najvjerojatnije dobile u travnju 1908., kada je ban Rauch i započeo tajnu istragu protiv hrvatskih Srba zbog zločina veleizdaje. Iz tog doba datira i prvi zabilježeni kontakt Đorđa Nastića s austrougarskom vojno-obavještajnom službom, koja je 10. travnja 1908., posredstvom časnika Vornera, od Nastića zatražila obavijesti o kontaktima srpskih krugova u Monarhiji sa službenom Srbijom.⁶⁵ Smatram da austrougarski obavještajci ne bi stupali u vezu s Nastićem da prethodno nisu imali saznanja da on raspolaze takvim informacijama, koje je uz to i voljan podijeliti.

Ako je austrougarski državni vrh već raspolagao dokumentima na temelju kojih se mogla podići optužnica protiv veleizdaje, ostaje pitanje tko je stajao iza objave *Finala* i zašto je ono objavljeno. Ban Rauch je po objavljivanju *Finala* obavijestio vladara da on osobno nema ništa s objavom te brošure, koja je naštetila dotad tajnoj istrazi i dovela do preuranjenih uhićenja osumnjičenika.⁶⁶ Tvrdio je da je brošuru bez njegova znanja naručilo i financiralo austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova.⁶⁷ Suprotno tomu, povjesničarka Mirjana Gross smatra da je "inspirator" *Finala* bio ban Pavao Rauch te da je Nastić brošuru napisao i objavio uz pomoć dvojice "Rauch-Wekerleovih špijuna", Isidora Steinhardta i Isidora Mandla.⁶⁸

Iz Nastićeve obimne korespondencije s povjerenicima bana Raucha, koju je Nastić krajem 1910. prodao srbijanskoj vladi,⁶⁹ vidljivo je da je ona započela tek nakon objave *Finala*, od rujna 1908. godine.⁷⁰ Nedvojbeno je da je Đorđe Nastić brošuru napisao i objavio uz pomoć dvojice novinara, austrijskih Nijemaca Isidora Steinhardta i Isidora Mandla,⁷¹ no oni nisu bili Rauch-Wekerleovi agenti nego agenti austrougarskoga Ministarstva vanjskih poslova. Sam je Nastić na glavnoj raspravi izjavio da se s dopisnikom bečkoga lista *Die Zeit* Isidorom Steinhardtom upoznao krajem rujna 1907. u Zemunu, ubrzo po svom povratku iz Beograda, gdje je sudjelovao u radu jugoslavenske revolucionarne organizacije. U to vrijeme Nastić nije posjedovao dokumente koji su mogli dokazati postojanje takve organizacije, pa se ni njihov prvi kontakt nije odnosio na to pitanje. Prema Nastiću, sa Steinhardtom ga je upoznao crnogorski novinar Nikola Jovičević, koga je Nastić u to vrijeme obavijestio o sumnjama da se u Srbiji organizira teroristička akcija protiv Crne Gore, što je Jovičević potom prenio crnogorskim vlastima.⁷² Prema izjavama svjedoka obrane na zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici, Nikola Jovičević bio je agent crno-

⁶⁵ Srđan BUDISAVLJEVIĆ, "Zagrebački veleizdajnički proces IX", *Borba* (Zagreb), 18. IX. 1959.

⁶⁶ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 231.

⁶⁷ P. RAUCH, *n. dj.*, 96.

⁶⁸ M. GROSS, "Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine", 230.-231.

⁶⁹ Srđan BUDISAVLJEVIĆ, "Zagrebački veleizdajnički proces X.", *Borba*, 19. IX. 1959.

⁷⁰ Srđan BUDISAVLJEVIĆ, *Govor održan u adresnoj debati dana 14. marta 1911. u XXII. sjednici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1911., 27.-28.

⁷¹ *Isto*, 74.-76.

⁷² *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4285.-4286.

gorske vlade, a Isidor Steinhardt u Zemunu je vrbovao srbijansku protukarađorđevičevsku emigraciju za rad protiv srbijanskoga režima.⁷³

Smatram da takvo zaduženje, koje se ticalo austrougarske vanjske politike, Steinhardt nije mogla dati ugarska vlada, nego samo austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova, koje je jedino imalo ovlasti voditi vanjsku politiku. Ugarska je vlada posredstvom mađarskoga kadra u austrougarskom Ministarstvu vanjskih poslova mogla imati veći ili manji utjecaj na ministarstvo, ali nije imala ovlasti voditi vanjsku politiku.

Prema Nastiću, koji je negirao tvrdnju da su austrougarske vlasti posjedovale dokumentaciju objavljenu u brošuri *Finale* prije njezine objave, on se sa Steinhardtom ponovno susreo u lipnju 1908. u Crnoj Gori, gdje je Nastić svjedočio u parnici protiv atentatora na kneza Nikolu, a Steinhardt je kao novinar pratio suđenje. Nakon što mu je crnogorska vlada svršetkom svjedočenja navodno vratila dokumente, koje joj je Nastić privremeno povjerio, Nastić se sa Steinhardtom vratio u Monarhiju i usput ga obavijestio o sadržaju tih dokumenata. Tada mu je Steinhardt ponudio pomoć u slučaju da odluči objaviti dokumente. Nastić je ubrzo prihvatio Steinhardtovu ponudu te se sastao s njim u Zemunu, gdje mu je Steinhardt obećao naći nekoga tko će mu financirati tiskanje brošure. Potom je Nastić otputovao u Beč, gdje je počeo pisati brošuru, a za to je vrijeme Steinhardt, posredstvom "novinara u Zemunu" Isidora Mandla, u Budimpešti pronašao nakladnika koji je bio spreman financirati i objaviti brošuru. Kada je posao bio dogovoren, Nastić je doputovao u Budimpeštu, gdje je krajem srpnja 1908. brošura objavljena.⁷⁴

Ako se prihvati pretpostavka da su austrougarske vlasti znale za Nastićeve dokumente od travnja 1908. te da je Isidor Steinhardt bio agent austrougarskoga Ministarstva vanjskih poslova, iz tog Nastićeva svjedočenja proizlazi da je austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova s Nastićevim materijalom odlučilo izići u javnost u lipnju 1908. godine. Tada je, vjerojatno, austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova Nastiću preko Isidora Steinhardta posudilo njegove vlastite dokumente, na temelju kojih je napisao *Finale*, a nakon objave brošure Nastić je dokumente vratio Ministarstvu vanjskih poslova.⁷⁵

Kako je vidljivo iz njegova svjedočenja, Nastić je brošuru, koja je u originalu pisana na njemačkom jeziku, pisao u Beču dok su mu novinari Steinhardt i Mandl tražili izdavača po Budimpešti. Činjenica da je objavljena u Budimpešti te da budimpeštanska policija nakon objavljivanja brošure, u kojoj je Nastić iznio i da je sam sudjelovao u radu jugoslavenske revolucionarne organizacije u Beogradu, nije nijedanput kontaktirala s Nastićem upućuje na zaključak da je iza objavljivanja brošure stajala i ugarska vlada. No iz Nastićeva svjedočenja proizlazi da je on u

⁷³ *Isto*, sv. XII, 4515.-4516., 4519.-4520.

⁷⁴ *Isto*, sv. XI, 4316.-4317.

⁷⁵ Prema Nastiću, on je nakon objave *Finala* original revolucionarnoga statuta, zajedno s originalima ostalih dokumenata uvrštenima u brošuru, dao na čuvanje Isidoru Steinhardt, koji je te dokumente krajem 1908. osobno predao zagrebačkomu državnom odvjetniku. *Isto*, sv. XI, 4248., 4322.-4323.

prvom redu bio povezan s austrougarskim Ministarstvom vanjskih poslova, a da je ugarska vlada bila samo nijemi promatrač događanja.

Naime, prema Nastićevu svjedočenju, nekoliko dana nakon objave *Finala* po njega je u Budimpeštu došao šef zagrebačke policije Mirko Sporčić da ga odvede u Zagreb. Uvjeren da ga je Sporčić došao uhititi, Nastić se nije obratio za pomoć Budimpešti, nego je uvjerio Sporčića da prije odlaska u Zagreb svrate do Beča, na što je Sporčić, kontaktirajući sa Zagrebom, pristao. U Beču su se Nastić i Sporčić susreli s Isidorom Steinhardtom, preko koga su se sastali i s urednikom službenoga lista Ministarstva vanjskih poslova *Wiener Allgemeine Zeitung* Leopoldom Mandlom, koji je Nastiću ponudio pomoć. Tek potom, nakon dolaska u Zagreb, Nastić je obaviješten da neće biti uhićen.⁷⁶ U Beču, gdje se Nastić stavio pod zaštitu Ministarstva vanjskih poslova, vjerojatno je dogovoreno da će Nastiću biti oprošteno sudjelovanje u veleizdajničkom pothvatu ako kao pokajnik svjedoči u veleizdajničkoj parnici.⁷⁷

Pitanje je zašto se Nastića jednostavno nije pozvalo da svjedoči u veleizdajničkoj parnici nego je austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova odlučilo objaviti *Finale*. Razlog za to ponudio je Pavao Rauch. On je pisao da je brošura upozorila pristaše Srpske samostalne stranke na opasnost, nakon čega su oni počeli masovno uništavati sav materijal koji ih je mogao kompromitirati.⁷⁸ Kako je rečeno, ministar Aehrenthal nije želio veliku parnicu koja bi prerasla u međunarodni skandal i zauvijek udaljila Srbiju od Monarhije. Umjesto toga želio je malu parnicu kojom bi uplašio hrvatske Srbe, udaljio ih od Beograda i privolio na suradnju s Bečom. Zato je moguće da je Aehrenthal, koji je s jedne strane inicirao veleizdajničku parnicu, s druge strane, inicirajući objavu *Finala*, upozorio čelnike Srpske samostalne stranke na to što se sprema. Aehrenthalova se namjera izjalovila jer je zagrebačka veleizdajnička parnica, koliko god obuhvatila samo nižerangirane članove Srpske samostalne stranke, snažno odjeknula u međunarodnoj javnosti i ugrozila ugled Monarhije.⁷⁹

Brošura *Finale*

U brošuri *Finale*, objavljenj krajem srpnja 1908. u Budimpešti, a potom i u Zagrebu, bosansko-hercegovački Srbin Đorđe Nastić opisao je svoj boravak u Beogradu od prosinca 1906. do kraja ljeta 1907., tijekom kojeg je kao pobornik terorističke

⁷⁶ *Isto*, sv. XI, 4317.-4318.

⁷⁷ Obrana optuženih u zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici inzistirala je na tome da se za Nastića ukine "institut bezkažnjivosti", na temelju kojeg mu je oprošteno sudjelovanje u veleizdajničkom pothvatu i omogućeno svjedočenje, te je tražila da se i on nađe među optuženima. *Isto*, sv. XI, 4232.-4237.

⁷⁸ VERIDICUS, *n. dj.*, 13.; P. RAUCH, *n. dj.*, 85.

⁷⁹ K. DRAGOSAVAC, *n. dj.*, 96.-115.; Zlatko MATIJEVIĆ, "Isidor Kršnjavi i Robert W. Seton-Watson o politici u Hrvatskoj u doba banovanja Pavla Rauha", *Pilar – Časopis za društvene i humanističke studije*, vol. III/2008., br. 6, 11.-21.

akcije stupio u revolucionarnu organizaciju čiji je cilj bio dizanje velikosrpske revolucije u banskoj Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini te Novom Pazaru radi pripajanja tih zemalja Srbiji. Prema brošuri, članovi te organizacije bili su Ljuba Jovanović i Ljuba Nešić, čelnici kulturno-prosvjetnoga društva *Slovenski Jug*, u čijim su se prostorijama i održavali sastanci revolucionarne organizacije. Uz njih, revolucionarnoj je organizaciji pripadao niz časnika srbijanske vojske, Jaša Nenadović, Aleksandar Srb, Mirko Naumović, Dušan Optrkić te Miodrag Vasić, preko kojih je s organizacijom bio povezan srbijanski dvor. Organizaciji je pripadao i jedan od braće Pribičevića, Milan, tada časnik srbijanske vojske, preko koga su uspostavljene revolucionarne veze s nekolicinom istaknutijih članova Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj, od kojih je Nastić izričito spomenuo Adama i Valerijana Pribičevića te Budu Budisavljevića. Uz istomišljenike u Hrvatskoj, revolucionarna je organizacija navodno okupljala i istomišljenike u Bosni i Hercegovini te Dalmaciji.⁸⁰

Prema *Finalu*, pripadnici organizacije održavali su tijekom 1907. u prostorijama *Slovenskoga Juga* u Beogradu sastanke na kojima su, među ostalima, bili Adam i Valerijan Pribičević, i na kojima je dogovoren početak terorističkih akcija u Monarhiji. Za to je Đorđe Nastić posredstvom srbijanskoga prijestolonasljednika Đorđa nabavio bombe iz vojne tvornice u Kragujevcu te su pripremljeni memorandumi, namijenjeni europskim vladama i europskomu javnom mišljenju, u kojima se iznio razlog za poduzimanje terorističkih akcija. No, prema *Finalu*, sve je obustavljeno zbog težnje srbijanskoga dvora i srbijanske vlade, koji su iza kulisa upravljali čitavom akcijom, da se prethodno izvede atentat na crnogorskoga kneza Nikolu, koji je bio smetnja crnogorskomu pripojenju Srbiji. Plan da se počini atentat na kneza Nikolu bio je, prema *Finalu*, uzrok Nastićeva postupnog odvajanja od revolucionarne grupe i njegova povratka u Monarhiju u kolovozu 1907., odakle je još neko vrijeme nastavio održavati vezu s revolucionarima.⁸¹

Iz tog doba datiraju dokumenti, čije je bilo faksimile bilo prijepise Nastić priložio brošuri *Finale*, na temelju kojih je rekonstruirao zbivanja u Beogradu nakon svog povratka u Monarhiju. Riječ je o prijepisu dijela pisma Milana Pribičevića upućenog Đorđu Nastiću 6. studenoga 1907., u kojem mu Milan Pribičević najavljuje da će se “ove zime” ostvariti “sve ono, što smo prošle zime, proljetos i ljetos razgovarali”. U pismu je Milan Pribičević dalje iznio da će on sam “izraditi stvar”, što je Nastić protumačio kao izradu statuta revolucionarne organizacije, te da će ta “stvar” biti “poslana gdje treba”. “Stvar” se, prema tom pismu, potom trebala prihvatiti na sastanku o čijem je vremenu i mjestu održavanja trebao biti obaviješten i Nastić.⁸²

⁸⁰ Đorđe NASTIĆ, *Finale*, Budimpešta, 1908., 4.-13.

⁸¹ *Isto*, 14.-32. Nastić je na glavnoj raspravi rekao da je iz Beograda otišao sredinom rujna 1907. po starom, odnosno krajem rujna te godine po novom kalendaru. *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4285.

⁸² Đ. NASTIĆ, *Finale*, 34.-36. Na glavnoj raspravi Nastić je izjavio da je to pismo napisano 5. studenoga 1907. godine. Tekst cijelog pisma, iz kojeg se između ostalog vidi da je Milan Pribičević bio protivnik beskorisne političke borbe i pobornik politike “fizičkih ekstrema”, vidi u: *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4288.-4289.

Drugi dokument je pismo, za koje je Nastić u *Finalu* ustvrdio da je napisano u prvoj polovini prosinca 1907.,⁸³ u kojem mu je Adam Pribičević između ostalog javio da su “prije nekih 8 do 10 dana” u Beogradu bili Milan i Valerijan Pribičević te Bude Budisavljević, a možda i Ljuba Jovanović. Na temelju tog pisma Nastić je u *Finalu* zaključio da se krajem studenoga ili početkom prosinca 1907. u Beogradu održao sastanak koji mu je u svom pismu od 6. studenoga najavio Milan Pribičević, a na kojem je prihvaćen statut revolucionarne organizacije.⁸⁴

Treći dokument objavljen u *Finalu*, za koji je Nastić ustvrdio da ga je primio “koncem mjeseca decembra”, bio je *Privremeni statut organizacije u celji oslobogjenja južnih Slovena (Slovenaca, Hrvata i Srba)*, a Nastić ga je u *Finalu* objavio u prijepisu i u faksimilu. Za taj je statut Nastić ustvrdio da mu ga je izravno poslao Milan Pribičević, koji ga je i vlastoručno napisao. *Privremeni statut* bio je opširan dokument koji je do detalja odredio cilj *Južnoslovenske revolucionarne organizacije*, njezin karakter, prostor njezina djelovanja, plan njezina rada, njezin ustroj te taktiku njezine borbe. Za razliku od Nastićeve tvrdnje da je *Južnoslovenska revolucionarna organizacija* imala isključivo velikosrpski karakter, ta je organizacija, prema statutu, bila utemeljena na nacionalnom načelu hrvatsko-srpsko-slovenskoga narodnog jedinstva, a cilj joj je bio ujedinjenje svih “južnoslovenskih plemena”, osim Bugara, u jednu državnu zajednicu, “osnovanu na potpuno slobodnim demokratskim principima, ravnopravnu sa očuvanjem svih posebnih prava i prerogativa zemalja i plemena, u kojima Južni Sloveni žive, u koliko ih oni traže, a ukoliko ta prava ne smetaju ujedinjenju”. Tom zahtjevu, prema statutu, najbolje je odgovarala “federalistička državna zajednica sa autonomijama pokrajinskim – veliki savez republika, u kojima su prava narodna u najširem obliku ustavom zagarantovana.”⁸⁵

Za razliku od Nastićeve tvrdnje, iznesene u brošuri, da je revolucionarna organizacija namjeravala i u Hrvatskoj dići revoluciju izvođenjem terorističkih akcija –

⁸³ Na glavnoj raspravi Nastić više nije bio siguran je li to pismo napisano u drugoj polovini studenoga ili prvoj polovini prosinca 1907. godine. *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4296.-4297.

⁸⁴ Đ. NASTIĆ, *Finale*, 36.-38.

⁸⁵ *Isto*, 42.-44. Tu definiciju cilja i karaktera revolucionarne organizacije, koju je davao statut, Nastić je nazvao praznom frazom, “koprenom” kojom se za rad te stvarno velikosrpske organizacije željelo pridobiti Hrvate, Slovence i muslimane, kojima je velikosrpski program bio odbojan. *Isto*, 55.; *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4326., 4333. Upada u oči da statut ima republikanski karakter, što bi značilo da se njegovi tvorcii protivie stvaranju jugoslavenske države pod vlašću bilo kojeg vladara, pa tako i Karađorđevića. Međutim, iz pisma nedvojbenog autora statuta Milana Pribičevića upućenog bratu Valerijanu krajem ožujka 1906. proizlazi da je Milan iskreni pristaša Karađorđevića i njihova režima. *Isto*, sv. I, 259. Nakon objave *Finala*, kada je Milanovo navodno republikanstvo trebalo biti općepoznato, Milan nije ni degradiran niti otpušten iz srbijanske vojske, nego je nagrađen premještanjem iz Kruševca u Beograd, gdje je dodan vodstvu *Narodne odbrane*, organizacije preko koje je službena Srbija tijekom aneksijske krize organizirala četničke postrojbe za Bosnu i Hercegovinu. Leo PFEFFER, *Istraga o sarajevskom atentatu*, Zagreb, 1938., 118.-120. Milan Pribičević je potom, zajedno s još nekim članovima bivšega *Slovenskog Juga*, sudjelovao u osnivanju polutajne srbijanske organizacije “Ujedinjenje ili smrt” s prije svega velikosrpskim programom, na čijem se čelu nalazio Dragutin Dimitrijević Apis. V. DEDIJER, *n. dj.*, knj. 2, 77.-85.

što je Nastić na glavnoj raspravi potkrijepio i cjelovitim pismom Milana Pribičevića od 5. studenoga 1907., u kojem se Milan predstavio kao općeniti protivnik političke borbe Srba u Monarhiji i zagovornik borbe “fizičkih ekstrema”⁸⁶ – u statutu stoji da je osobito s obzirom “na psihološke osobine, karakter i celu prirodu našeg naroda” uglavnom neprihvatljiva “aktivna teroristička revolucija pojedinaca, takozvana revolucija atentatima”. Ipak, ni u statutu se takva “teroristička akcija pojedinaca” nije potpuno odbacivala,⁸⁷ te se u Bosni i Hercegovini, Staroj Srbiji, Makedoniji te Crnoj Gori, odnosno zemljama koje u to vrijeme nisu pripadale Monarhiji, takva borba prema statutu izričito propisivala.⁸⁸

U južnoj Ugarskoj te hrvatskim i slovenskim zemljama prednost se, prema statutu, davala “spremanju duhova i svih sredstava” da bi se narod u Monarhiji pripremio za masovnu revoluciju u trenutku intervencije srbijanske i crnogorske vojske protiv Monarhije. Taj je rad, među ostalim, uključivao propagandu među stanovništvom tih zemalja, prikupljanje podataka o vlastitoj i neprijateljskoj vojnoj snazi na tim prostorima, prikupljanje novca i oružja za dizanje ustanka te izradu plana o dizanju ustanka.⁸⁹ Uz to, prema statutu, u slovenskim se zemljama predviđala potpora borbi slovenskih liberalnih stranaka protiv slovenskih kršćanskih socijala, a u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji potpomaganje onih stranaka koje zastupaju program sjedinjenja tih dviju zemalja i njihove samostalnosti “na osnovici bratske ravnopravnosti između Hrvata i Srba”,⁹⁰ što je bio program koji su u banskoj Hrvatskoj zastupale stranke Hrvatsko-srpske koalicije.

Statutom je predviđen i unutrašnji ustroj revolucionarne organizacije, od Glavnoga upravnog odbora, koji bi se nalazio na njezinu čelu, do zemaljskih, pokrajinskih i mjesnih organizacija te inozemnih ekspozitura. Od inozemnih ekspozitura posebno je predviđen osnutak podružnice u Sjevernoj Americi, kojoj je u statutu namijenjena uloga da se pred svjetskom javnošću predstavi “kao pokretač i osnivač revolucionarnog rada megju Južnim Slovenima”, da se kao inicijatora tog rada

⁸⁶ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4288.-4289.

⁸⁷ Đ. NASTIĆ, *Finale*, 44.

⁸⁸ *Isto*, 53.-54.

⁸⁹ *Isto*, 45.-49.

⁹⁰ *Isto*, 53.-54. Neusklađenost između svoje izjave da je revolucionarna organizacija tijekom njegova boravka u Beogradu pripremala terorističku borbu i u zemljama Monarhije te teksta statuta, koji je takvu vrstu borbe unutar Monarhije izričito odbacivao, Nastić je na glavnoj raspravi uzeo kao dokaz tvrdnje da je revolucionarna organizacija nakon njegova odlaska iz Beograda odbacila zadnju trunku nezavisnosti i postala otvorena ekspozitura službene Srbije, kojoj nije odgovaralo preuranjeno otvoreno konfrontiranje s Monarhijom. Na temelju razlike između osobnog stajališta Milana Pribičevića o idealnom načinu političke borbe u Monarhiji, iznesenog u njegovu pismu od 5. studenoga 1907., te Pribičevićeva stajališta o tom pitanju iznesenog u statutu, Nastić je pobijao tvrdnju blisku obrani da je statut “samo plod fantazije Milana Pribičevića”, odnosno njegovo samostalno djelo, te je dokazivao da su u izradi statuta, uz Milana Pribičevića, sudjelovale i osobe bliske službenoj Srbiji. *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4325.-4339.

ne bi moglo optužiti Srbiju.⁹¹ U zaključku statuta stoji da je svrha statuta, koji je pripremen, potaknuti ustroj revolucionarne organizacije. Njenim ustrojem izradio bi se konačni statut, koji bi trebao biti prihvaćen na prvom sastanku Glavnoga upravnog odbora *Južnoslovenske revolucionarne organizacije*.⁹²

Nekoliko dana po primitku prvog primjerka revolucionarnoga statuta Nastić je početkom siječnja 1908. primio i drugi primjerak, koji je, prema njegovoj pretpostavci, također napisao Milan Pribičević, a primio ga je posredstvom kapetana Miodraga Vasića. Za to je kao dokaz u *Finalu* objavio prijepis pisma kojim je Vasić popratio taj primjerak statuta. Vasić je u pismu, ne znajući da je Nastić već primio jedan primjerak statuta, poručio Nastiću da primjerak koji mu je on poslao prepíše za sebe, original pošalje nekom neimenovanom istomišljeniku, a prepisani primjerak prouči i pričeka poziv na sastanak. Naposljetku, Nastić je u *Finalu* objavio i prijepise triju dopisnica i razglednica koje mu je Ljuba Jovanović poslao iz Bruxellesa 4. i 11. prosinca 1907. te 15. travnja 1908., kojima je Nastić nastojao dokazati povezanost Ljube Jovanovića s planom o atentatu na crnogorskoga kneza Nikolu.⁹³

Tijekom glavne rasprave sudski su grafološki vještaci ispitali originale svih spomenutih dokumenata koji su u prijepisu ili faksimilu objavljeni u *Finalu* te su ustanovili da je pismo od 5. studenoga 1907., koje je Nastić navodno primio od Milana Pribičevića, zaista pisano rukom Milana Pribičevića, te da je pismo koje je Nastiću navodno pisao Adam Pribičević zaista pisano Adamovom rukom. Budući da vještaci nisu posjedovali autentične rukopise Ljube Jovanovića i Miodraga Vasića s kojima bi mogli usporediti njihova pisma upućena Nastiću, nisu sa sigurnošću mogli reći jesu li ta pisma zaista njihova. Ipak, ustanovili su da su sva tri pisma koja su navodno potjecala od Ljube Jovanovića pisana istom rukom te da rukopis navodno Vasićeva pisma nije identičan rukopisu drugog primjerka statuta, koji je Nastić navodno dobio posredstvom Vasića. Što se tiče prvog primjerka statuta, koji je Nastić navodno dobio izravno od Milana Pribičevića, vještaci su nedvojbeno ustanovili da ga je Milan Pribičević i napisao. Većih su problema vještaci imali s drugim primjerkom statuta, koji je Nastić navodno dobio posredstvom Vasića. U tom slučaju vještaci nisu sa sigurnošću mogli reći da je i taj primjerak statuta pisan Pribičevićevom rukom, pa su izjavili da je "veoma vjerojatno" da ga je napisao Milan Pribičević, uz ogradu da ga je "možda napisala koja druga ruka".⁹⁴

Obrana optuženih svoje je informacije o tim dokumentima crpila iz bilježaka koje je odvjetniku Srđanu Budisavljeviću u lipnju 1909. dao Milan Pribičević i tvrdila je da taj drugi primjerak statuta nije napisao Milan Pribičević.⁹⁵ U tim je bi-

⁹¹ Đ. NASTIĆ, *Finale*, 49.-52.

⁹² *Isto*, 55.

⁹³ *Isto*, 38.-42., 57.

⁹⁴ *Stenografski zapisnik*, sv. XII, 4483.-4503.

⁹⁵ *Isto*, 4510. Te je bilješke pogranično redarstvo u Zemunu zaplijenilo Srđanu Budisavljeviću pri njegovu povratku iz Beograda i prepisalo ih, pa su njima raspolagali i državno odvjetništvo i obrana. *Govori branitelja*, 46.-47.; "Revizija veleizdajničke parnice", *Hrvatski pokret* (Zagreb), 21. III. 1911.; P. RAUCH, *n. dj.*, 96. U svojim memoarima, pisanima 1928., Rauch pogrešno iznosi da su te bilješke zaplijenjene branitelju optuženih Edi Lukiniću.

lješkama Milan Pribičević izjavio da je u statutu iznio plan kako bi se “naše” ideje ostvarile kada bi se poduzelo njihovo ozbiljno ostvarenje. Pritom je rekao da se prije izrade statuta nije održala nikakva konferencija koja bi raspravljala o tekstu statuta, nego da je statut njegovo “samoniklo djelo”, koje je samostalno sastavljao tijekom studenoga i prve polovine prosinca u Kruševcu. Kazao je da tijekom tog razdoblja nitko nije znao za nastanak statuta te da su “ostali” mogli samo naslućivati da on sastavlja statut, jer im je prethodno govorio o potrebi jednog takvog statuta. Kada je statut bio gotov, Pribičević je zamolio jednog istomišljenika, Predraga Blagojevića, da mu ga pomogne prepisati. Statut je prepisan u još četiri primjerka. Jedan primjerak, koji je Milan Pribičević sam prepisao, a koji je bio namijenjen Jaši Nenadoviću, greškom je poslan Đorđu Nastiću. Drugi primjerak, koji je prepisao Blagojević, poslan je posredstvom Vasića Đorđu Nastiću. Treći primjerak poslan je Ljubi Jovanoviću, a četvrti je – budući da Jaša Nenadović nije dobio svoj primjerak jer je greškom poslan Nastiću – u veljači 1908. poslan Jaši Nenadoviću.⁹⁶

Prema tim bilješkama, skupini ljudi iz Srbije koji su spremali revolucionarnu akciju na području Monarhije radi stvaranja jugoslavenske države nedvojbeno su pripadali Milan Pribičević, Predrag Blagojević, Jaša Nenadović, Ljuba Jovanović i Miodrag Vasić. Toj je revolucionarnoj skupini iz Bosne i Hercegovine pripadao Đorđe Nastić. Prema kasnijoj tvrdnji Adama Pribičevića, “statut, koji je Nastić objavio” bio je namijenjen bosansko-hercegovačkom Srbinu, književniku i političaru Petru Kočiću,⁹⁷ čijoj je grupi mlađih srpskih političara u Bosni i Hercegovini prije odlaska u Beograd pripadao i Đorđe Nastić.⁹⁸

Što se tiče članova organizacije iz Hrvatske, Đorđe Nastić izjavio je na glavnoj raspravi da organizaciji nije pripadao nitko od Hrvata jer im se unutar organizacije nije vjerovalo. Rekao je da mu nije poznato je li organizaciji pripadao Svetozar Pribičević, ali je izjavio da je s radom organizacije bio upoznat istaknuti član Srpske samostalne stranke Jovan Banjanin.⁹⁹ Osim toga, tvrdio je da je u banskoj Hrvatskoj, osim Banjanina, u revolucionarni rad toga društva bilo upućeno još 50-ak Srba.¹⁰⁰ Od njih je izričito spomenuo nižerangirane članove Srpske samostalne stranke Peru Bekića, Jocu Oreščanina i Simu A. Živkovića, koji su bili “diskretne adrese” preko kojih je tekla komunikacija revolucionarne središnjice u Beogradu s istomišljenicima u Hrvatskoj.¹⁰¹

⁹⁶ *Govori branitelja*, 46.-47.

⁹⁷ S. DRLJEVIĆ, *n. dj.*, 27. To bi značilo da taj primjerak statuta nije bio namijenjen Jaši Nenadoviću. Međutim, vjerojatnije je da je Kočiću bio namijenjen primjerak koji je Nastiću poslan preko Vasića, koji je Nastiću pritom u pismu napomenuo neka ga prepíše i original pošalje nekom svom neimenovanom prijatelju.

⁹⁸ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4252.

⁹⁹ *Isto*, 4347.-4348.

¹⁰⁰ *Isto*, 4354.

¹⁰¹ Đ. NASTIĆ, *Finale*, 38.; Hinko HINKOVIĆ, *Ništovna zaoba proti osudi kr. Sudbenog stola u Zagrebu od 5. listopada 1909.*, Zagreb, 1911., 24.-25.

Adam Pribičević pisao je 1923. u svojim "odlomcima iz uspomena" da je u svibnju 1907., posredstvom svoga brata Valerijana, u Beogradu stupio u tajnu grupu oko *Slovenskoga Juga*, kojoj su pripadali Ljuba Jovanović, Jaša Nenadović i Đorđe Nastić, čiji je cilj bio da revolucijom i terorom postigne ujedinjenje Južnih Slavena. Adam je potvrdio da je ta grupa imala pripremljene bombe i proglase za međunarodnu javnost, koji su trebali objasniti razloge za revoluciju. Prema vlastitim riječima, Adam je smatrao da Hrvatska još nije zrela za dizanje revolucije, zbog čega je akcija u Hrvatskoj i odgođena. Ocjenjujući Nastićev *Finale*, Adam je izjavio da je Nastić ondje objavio "sve što smo spremali, dodavši, razume se, i daleko više od toga, da se stvari dade veće značenje". Prema Adamu, stvari koje je Nastić izmislio bile su njegova izjava da je iza tajne revolucionarne organizacije stajala službena Srbija te da je to bila dobro umrežena i sređena organizacija. Na kraju, Adam je tvrdio da su za postojanje te tajne organizacije u Hrvatskoj znali on, njegov brat Valerijan, Bude Budisavljević, Giga Jović, Mladen Jovanović i Joco Oreščanin, a neka saznanja o njoj imali su Pero Bekić i Rade Malobabić.¹⁰² Svi spomenuti bili su članovi Srpske samostalne stranke, a uz Adama i Valerijana Pribičevića, Jocu Oreščanina, Simu A. Živkovića te Peru Bekića među optuženicima na zagrebačkoj veleizdajničkoj parnici nalazio se i Rade Malobabić.¹⁰³

Tijekom glavne rasprave Đorđe Nastić je izjavio da revolucionarna organizacija unutar *Slovenskoga Juga* nije bila izravno povezana s članovima Srpske radikalne stranke u Hrvatskoj jer je ta organizacija u prvom redu bila ekspozitura Samostalne radikalne stranke u Srbiji, stranke "tobože modernih i liberalnih" pogleda koja je podržavala Karađorđeviće, ali se nije slagala s režimom "stare radikalne partije" u Srbiji, odnosno režimom Narodne radikalne stranke. Zbog toga je revolucionarna organizacija, prema Nastiću, oslonac tražila prije svega među "mladim demokratskim elementima", koje je u Hrvatskoj predstavljala Srpska samostalna stranka. Unatoč tomu, svjedočio je Nastić, pojedinci iz te organizacije održavali su veze i sa srpskim radikalima u Hrvatskoj.¹⁰⁴

Zagrebačka veleizdajnička parnica

Zagrebačka veleizdajnička parnica započela je 12. siječnja 1909., u jeku aneksijske krize, dizanjem optužnice protiv 53 Srba, koji su većinom bili članovi Srpske

¹⁰² Adam PRIBIČEVIĆ, "Odlomak iz uspomena", *Srpsko kolo – narodni kalendar za godinu 1923.*, Zagreb, 1923., 77.-82.

¹⁰³ Rade Malobabić je nakon veleizdajničke parnice, po preporuci "braće Pribičević", postao suradnik srbijanske vojno-obavještajne službe, na čijem se čelu u to vrijeme nalazio Dragutin Dimitrijević Apis, čelnik srbijanske polutajne revolucionarne organizacije "Ujedinjenje ili smrt". V. DEDIJER, *n. dj.*, knj. 2, 104., 113. Tijekom suđenja na Solunskom procesu, gdje su mu 1917. sudili zbog navodnog pokušaja atentata na srbijanskoga prijestolonasljednika Aleksandra, Dragutin Dimitrijević Apis izjavio je da je Malobabić po njegovoj naredbi organizirao atentat na austrougarskoga prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. *Isto.*, 128.-129. Malobabić je potom, kao najbliži Apisov suradnik, uz Apisa i strijeljan.

¹⁰⁴ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4349.-4350. O podjelama između Narodne radikalne stranke i Samostalne radikalne stranke u Srbiji vidi Dubravka STOJANOVIĆ, "Politička kultura i modernizacija u Srbiji početkom 20. veka", *Međunarodni skup Dijalog povjesničara-istoričara* 3, Pečuh, 2000., 165.-169.

samostalne stranke, a manjim dijelom članovi Srpske radikalne stranke u banskoj Hrvatskoj.¹⁰⁵ Optužnica se temeljila na nedvojbnoj činjenici da je od 1903. vodstvo u srpskom nacionalnom pokretu u Hrvatskoj, u kojem je dotad uglavnom sudjelovala samo srpska elita, preuzela Srpska samostalna stranka, koja je u taj pokret uključila i srpsko seljaštvo. Od toga su doba u većinski pravoslavnim sredinama u Hrvatskoj učestale manifestacije srpske nacionalne svijesti: uporaba ćirilice, isticanje srpskih simbola i proslave isključivo srpskoga karaktera.¹⁰⁶

Prema glavnom dijelu optužnice, svim je optuženicima uopćeno stavljeno na teret da su bili u vezi sa srbijanskim društvom *Slovenski Jug*, revolucionarnom organizacijom čiji je cilj bio pripremiti revoluciju u “jugoslavenskim” zemljama Monarhije radi njihova pripajanja Kraljevini Srbiji. U tu svrhu, prema optužnici, svi su optuženici u banskoj Hrvatskoj bilo ustrojavali bilo stupali u organizacije unutar kojih su dogovarali način širenja velikosrpske propagande – koja je u optužnici definirana kao širenje srpske nacionalne svijesti i programa pripojenja hrvatskih zemalja Monarhije Kraljevini Srbiji – među dotad nesrpskim pravoslavnim stanovništvom u Hrvatskoj.¹⁰⁷ Optuženici su svoj naum, prema optužnici, provodili govorom ili pisanjem, javno ili tajno, pojedinačno ili u savezu, širenjem srbijanskih političkih listova koji su sadržavali velikosrpske ideje, populariziranjem državnih simbola Kraljevine Srbije i pjesama kojima se veličaju srpstvo i Srbija, nagovaranjem na socijalni i ekonomski bojkot katoličkoga stanovništva te širenjem ćirilice kao srpskoga pisma u hrvatskom javnom životu.¹⁰⁸

Tako je prethodno stvoren kontekst koji je konkretnim djelima pojedinaca davao veleizdajnički smisao. U sporednom dijelu optužnice za svakog je optuženika pojedinačno navedeno što je od djela spomenutih u glavnom dijelu optužnice on osobno učinio. Svim je optuženicima bilo zajedničko da su bili lokalni prvaci srpskoga nacionalnog pokreta, odnosno da su se nalazili u vodstvu lokalnih srpskih političkih, kulturnih i gospodarskih institucija: izvršnih odbora Srpske samostalne stranke, srpskih zemljoradničkih zadruga, srpskih štedionica i Srpskoga sokola, ili da su održavali tijesne veze s vodstvom tih institucija. Njihovo konkretno sudjelovanje u veleizdajničkom pothvatu u prvom se redu dokazivalo na temelju pojava koje su se u srpskim sredinama u kojima su djelovali pojedini optuženici počele pojačano javljati ubrzo

¹⁰⁵ Među optuženicima su pripadnici Srpske radikalne stranke u Hrvatskoj bili Mojo Hrvaćanin, Đuro Erak, Glišo Vasić, Dmitar Ervaćanin i Dušan Ervaćanin, svi iz Dubice, te Jovan Kalafatić iz Kostajnice i Dositej Kutuzov iz Stare Gradiške. V. Đ. KRESTIĆ, *n. dj.*, 613.-614.

¹⁰⁶ Gordana KRIVOKAPIĆ, “Skupštinski pokret i politička aktivnost Srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903.–1905. godine”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 22/1989., 95.-111.

¹⁰⁷ Prema optužnici, pravoslavno stanovništvo na području banske Hrvatske nije bilo srpskoga, nego dijelom hrvatskoga, a dijelom vlaškoga, romanskoga podrijetla. Iznimku je činilo pravoslavno stanovništvo u Srijemu te oko Pakraca i Daruvara, koje je zaista došlo iz Srbije i, prema tome, bilo srpskoga podrijetla. *Optužnica koju je kr. državno odvjetništvo u Zagrebu dne 12. siječnja 1908. podiglo protiv Adama Pribičevića i 52 druga radi zločina veleizdaje* (dalje: *Optužnica*), Zagreb, 1909., 13.-14.

¹⁰⁸ *Isto*, 4.-5.; *Govori branitelja*, 9.-13.; H. HINKOVIĆ, *n. dj.*, 5.-6.

nakon osnutka tih institucija i koje su u optužnici smatrane posljedicom dogovora u tim institucijama. Te su pojave, koje su se do osnutka tih srpskih institucija javljale u manjoj mjeri, bile rapidno širenje srpske nacionalne svijesti među dotad nesrpskim pravoslavnim stanovništvom; masovno isticanje i širenje slika srbijanskoga kralja Petra i simbola srpske “narodno-crkvene” autonomije, istovjetnih državnim simbolima Kraljevine Srbije; učestali izljevi mržnje prema katoličkom stanovništvu; početak socijalnoga i gospodarskoga bojkota katoličkoga stanovništva te širenje ćirilice kao osobine srpskoga naroda u javnom životu lokalnih srpskih sredina.¹⁰⁹

Pojave – koje su navodno bile posljedica veleizdajničke propagande optuženika – dogovorene unutar spomenutih srpskih organizacija same po sebi najčešće nisu bile nezakonite. Postojanje srpskoga naroda u Hrvatskoj službeno je bilo prihvaćeno, pa je i širenje srpske nacionalne svijesti bilo legalno.¹¹⁰ Posjedovanje i širenje slika kralja Petra nije bilo nezakonito.¹¹¹ Uporaba simbola srpske “narodno-crkvene” autonomije, istovjetnih srbijanskim državnim simbolima, u praksi je bilo dopušteno od kraja XIX. stoljeća.¹¹² Navedene institucije, koje su služile okupljanju isključivo Srba te promicanju i zaštiti isključivo srpskih interesa, osnovane su legalno.¹¹³ Uporaba ćirilice u hrvatskom javnom životu bila je zakonom dopuštena,¹¹⁴ a zahtjev za njezinu ravnopravnost s latinicom bio je dio legalnih političkih programa srpskih stranaka u Hrvatskoj.¹¹⁵ Državni je odvjetnik na glavnoj raspravi obrazlagao da su sve te pojave same po sebi nekažnjive, ali da ovisi o kontekstu upućuju li na veleizdaju ili ne.¹¹⁶

Kontekst tim pojavama u prvom je redu davao dolazak Karađorđevića na vlast u Srbiji 1903., kada je Srbija povelala velikosrpsku politiku na prostoru Monarhije.¹¹⁷ Kao

¹⁰⁹ *Optužnica*, 28.-93.

¹¹⁰ *Stenografski zapisnik*, sv. I, 208., 226.-229.

¹¹¹ *Isto*, 70., 252., 254.

¹¹² *Isto*, 125.-129., 204.-205. Kako se i kada uporaba državnih simbola Kraljevine Srbije udomačila među hrvatskim pravoslavnim stanovništvom vidi u: Ljerka RACKO, “Pozadina sukoba oko isticanja srpske zastave u Hrvatskoj na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 27/1994., 121.-124.

¹¹³ *Stenografski zapisnik*, sv. I, 100.-102., 186.-187., 203. O srpskim gospodarskim društvima *Privrednik i Savez srpskih zemljoradničkih zadruga* vidi Mato ARTUKOVIĆ, “Pregled srpske izdavačke djelatnosti u Hrvatskoj (1883.-1903.)”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 32-33/1999.-2000., 131.-137.

¹¹⁴ *Stenografski zapisnik*, sv. I, 68., 102., 252. O zakonskom statusu ćirilice vidi Mato ARTUKOVIĆ, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova: Srbobran 1884.-1902.*, 116.-117.; V. Đ. KRESTIĆ, *n. dj.*, 663.-664.

¹¹⁵ T. CIPEK, S. MATKOVIĆ, *n. dj.*, 414., 418., 454.

¹¹⁶ *Stenografski zapisnik*, sv. I, 112.-113., 124., 206. U tom je smislu državni odvjetnik na glavnoj raspravi spomenuo “crveni karanfil”, koji ne znači ništa ako ga nosi običan čovjek, ali ima značenje ako ga nosi socijalist. U završnom govoru državni je odvjetnik u tom smislu upotrijebio prispodobu o zvonu koje uvijek zvoni, ali neki put na molitvu, neki put na veselje, neki put na pogreb, a neki put na pobunu. *Govori branitelja*, 19.; *Stenografski zapisnici sabora kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1908.-1913.*, sv. I, Zagreb, 1910., 1044.-1047. Prispodobu o zvonu državnomu je odvjetniku “posudio” frankovac Iso Kršnjavi. Iso KRŠNJAVI, “Izjava”, *Hrvatsko pravo*, 23. IV. 1910.

¹¹⁷ *Optužnica*, 17.; *Stenografski zapisnik*, sv. I, 105., 141.

posljedica toga, prema državnom odvjetniku, u Hrvatskoj su se počeli osnivati izvršni odbori Srpske samostalne stranke, glavne lokalne revolucionarne organizacije, u kojima se, prema optužnici, dogovarao način provođenja velikosrpske propagande u Hrvatskoj. Osnutkom tih organizacija manifestacije srpske nacionalne ideje među pravoslavnim stanovništvom u Hrvatskoj počele su izbijati u jačoj mjeri, što je, prema državnom odvjetniku, bila posljedica velikosrpske propagande dogovorene u izvršnim odborima Srpske samostalne stranke.¹¹⁸ Dakle, te su pojave dobile veleizdajnički karakter s obzirom na svoj uzrok i intenzitet. One su se javljale i prije 1903., kada nisu imale veleizdajnički karakter jer je Srbija do tada bila saveznik Monarhije i nije vodila velikosrpsku politiku na njezinu prostoru te zato što je njihovu intenzivnijem javljanju prethodio ustroj izvršnih odbora Srpske samostalne stranke na prostoru njihova javljanja.

Potvrdu da su pojedini optuženici uzrokovali rečene pojave pružali su svjedoci koji su svjedočili da su ti pojedinci bilo riječju bilo djelom širili te pojave ili poticali na njihovo širenje. O odgovornosti pojedinih optuženika za širenje spomenutih pojava svjedočili su i zapisnici sa skupština nabrojanih srpskih institucija na kojima su i oni sudjelovali, a na kojima se zaključivalo o potrebi primjerice širenja ćirilice ili kulturnoga, političkoga i gospodarskoga zbivanja srpskih redova. Navod optužnice da su se te pojave širile u veleizdajničke svrhe dokazivao je revolucionarni statut, koji je potvrđivao postojanje revolucionarne organizacije u Beogradu, čiji je cilj bio podići revoluciju unutar Monarhije radi odvajanja dijela njezina teritorija, te koji je za to predviđao ustroj lokalnih revolucionarnih odbora i u Hrvatskoj i propagandni rad kao prvu etapu njihova djelovanja. Taj navod optužnice potvrđivao je i iskaz svjedoka Đorđa Nastića, koji je dokazivao neposrednu povezanost dijela optuženika s revolucionarnom organizacijom u Beogradu. Potvrđivali su ga i drugi svjedoci, koji su tvrdili da su pojedini optuženici javno izjavljivali da teže pripajanju hrvatskih zemalja Srbiji te da su neki bili u čestom kontaktu ili s nekim od petorice glavnooptuženih ili s Milanom Pribičevićem, koji su prema ostalim Nastićevim dokumentima i Nastićevu iskazu bili nedvojbeni članovi revolucionarne organizacije u Beogradu.¹¹⁹

Velikosrpska politika, koju je Srbija navodno pvela nakon 1903., dokazivala se na temelju službenoga zemljovida Kraljevine Srbije te srbijanskih školskih udžbenika nastalih nakon 1903., u kojima su hrvatske zemlje navedene kao neoslobođene srpske zemlje.¹²⁰ Nastićev je iskaz dokazivao da je Srbija velikosrpsku politiku na prostoru Monarhije vodila posredstvom beogradskoga društva *Slovenski Jug*,

¹¹⁸ *Optužnica*, 22.-25.; *Stenografski zapisnik*, sv. I, 100., 185.-186. Obrana optuženih stavljala je osnivanje izvršnih odbora Srpske samostalne stranke 1903. u kontekst odlaska Khuen-Héderváryja s bankskoga položaja, nakon čega je osnivanje takvih odbora bilo dopušteno i nakon čega su i ostale stranke u Hrvatskoj počele osnivati slične lokalne stranačke odbore. Obrana je tvrdila da te pojave nisu rezultat organizirane propagande nego spontani izrazi srpske nacionalne svijesti među hrvatskim Srbima, što ne podliježe kaznenom gonjenju. *Isto*, 100.-102.

¹¹⁹ *Optužnica*, 28.-93.

¹²⁰ *Isto*, 17.-19.; *Stenografski zapisnik*, sv. I, 141., 200. Obrana je uzvraćala da su se takvi izrazi velikosrpske politike u Srbiji javljali i za vladavine Obrenovića.

osnovanog 1903.;¹²¹ da je revolucionarni statut, napisan krajem 1907., bio kruna dotadašnjega rada u *Slovenskom Jugu*, u kojem je posredstvom optuženih Adama i Valerijana Pribičevića te Sime A. Živkovića, Joce Oreščanina i Pere Bekića sudjelovala i Srpska samostalna stranka,¹²² i da je jugoslavenska nacionalno-politička ideja iznesena u tom statutu samo maska za prikrivanje stvarnih, velikosrpskih ciljeva revolucionarne organizacije.¹²³ Uz to, sudjelovanje Srpske samostalne stranke u velikosrpskoj politici Srbije državni je odvjetnik dokazivao i na temelju niza članaka objavljenih u listovima Srpske samostalne stranke od 1904. do 1907., u kojima je primjerice Srbija proglašavana mjerodavnom za politiku Srba u Monarhiji, Srbija i njezina dinastija veličane su preko svake mjere, Srbija i Crna Gora proglašavane “jedinim slobodnim srpskim zemljama” i u kojima se govorilo o potrebi slabljenja Monarhije, što bi dovelo do željenog cilja, ujedinjenja srpskih zemalja.¹²⁴

Glavna rasprava trajala je do 25. rujna 1909. godine. U konačnom prijedlogu državnoga odvjetnika optužnica je djelomično izmijenjena te su samo Adam i Valerijan Pribičević te Joco Oreščanin, Sima A. Živković i Pero Bekić optuženi da su bili u nekoj vezi s revolucionarnom organizacijom u Beogradu. Ostala četrdesetostmorica nisu se dovodila ni u kakvu vezu s tom organizacijom. Osim toga, u novoj je optužnici kao središte revolucionarnoga pothvata navedena revolucionarna grupa unutar *Slovenskoga Juga*, a ne čitav *Slovenski Jug*.¹²⁵ To je izmijenjeno na temelju iskaza Đorđa Nastića, koji je na glavnoj raspravi izjavio da nisu svi članovi društva *Slovenski Jug*, nego tek manjina, ujedno bili i članovi revolucionarne organizacije. Kako je Nastić tom prilikom izjavio i da svi članovi revolucionarne organizacije nisu ujedno bili i članovi *Slovenskoga Juga*,¹²⁶ obrana je zahtijevala da se *Slovenski Jug*, kao društvo isključivo kulturno-prosvjetnoga karaktera, potpuno rehabilitira od krivnje.¹²⁷ Time bi se skinula odgovornost sa srbijanske vlade, koja je javno financirala rad tog formalno legalnog kulturno-prosvjetnog društva.

U presudi izrečenoj 5. listopada 1909. sud je 31 optuženika proglasio krivim jer su na području banske Hrvatske bilo osnivali bilo stupali u saveze istovjetne izvršnim odborima Srpske samostalne stranke, kojima je bila svrha pridobiti dotad nesrpsko pravoslavno stanovništvo u Hrvatskoj za srpsku nacionalnu misao i velikosrpsku političku ideju da bi ih pripremili za revoluciju; radi toga su okrivlje-

¹²¹ *Optužnica*, 22.-23.

¹²² *Isto*, 25.-26. Branitelji su nastojali dokazati da je donošenje revolucionarnoga statuta bilo tek priprema za osnivanje revolucionarne organizacije, što bi amnestiralo rad Srpske samostalne stranke od 1903. godine. *Govori branitelja*, 69.-70.

¹²³ *Optužnica*, 26.-27., 97.-98.

¹²⁴ *Stenografski zapisnik*, sv. I, 142.-169. Obrana je uzvraćala da ni jedan od tih članaka u svoje vrijeme nije bio zaplijenjen te da se zbog tih članaka nitko ne smije progoniti samo zato što je Monarhija od 1908. povelu drugačiju vanjsku politiku nego što ju je vodila do tada.

¹²⁵ K. DRAGOSAVAC, *n. dj.*, 50.-53.

¹²⁶ *Stenografski zapisnik*, sv. XI, 4263.-4264.; *Isto*, sv. XII, 4420.-4424., 4455.-4456., 4570.-4577.

¹²⁷ *Govori branitelja*, 26.

nici, dosljedno zaključcima iz tih saveza, sami provodili velikosrpsku propagandu među pravoslavnim stanovništvom, što je za posljedicu imalo intenzivno širenje spomenutih pojava među tim stanovništvom. Od 31 okrivljenog Adam i Valerijan Pribičević okrivljeni su i zato što su stupili u neposrednu vezu s *Južnoslovenskom revolucionarnom organizacijom* unutar *Slovenskoga Juga*, čiji je cilj bio pridobiti narod u Hrvatskoj za srpsku nacionalnu ideju i velikosrpski politički program kao pripremu za revoluciju. Uz to, od 31 okrivljenog, Joco Oreščanin, Pero Bekić i Sima A. Živković okrivljeni su i da su, znajući za svrhu *Južnoslovenske revolucionarne organizacije*, na svoje adrese primali pisma članova organizacije i slali ih drugim članovima. Ostala 22 optuženika oslobođena su svake krivnje.¹²⁸

Na presudu su žalbu uložili i državni odvjetnik i branitelji. Početkom travnja 1910. drugostupanjski je sud prihvatio žalbu obrane, ukinuo prvostupanjsku presudu i zatražio obnovu čitave parnice, puštajući okrivljenike na slobodu.¹²⁹ Vladarevom odredbom krajem studenoga iste godine postupak protiv optuženika je obustavljen. Hrvatsko-srpska koalicija tumačila je odluku drugostupanjskoga suda i vladarevu aboliciju kao dokaz da veleizdaje nije ni bilo.¹³⁰

Međutim, sam Milan Pribičević u spomenutim je bilješkama – koje je, prema njegovu kazivanju, sastavio Srđan Budisavljević – priznao autorstvo revolucionarnoga statuta i postojanje organizacije u Beogradu čiji je cilj bio revolucijom otrgnuti dijelove Monarhije koji bi sa Srbijom i Crnom Gorom stupili u jugoslavensku državu. Sam Adam Pribičević u navedenim je “odlomcima iz uspomena”, priznajući u bitnom Nastićev iskaz, rekao da je on osobno bio član revolucionarne organizacije, u čijem je radu aktivno sudjelovao. Tom je prilikom Adam rekao i da su s radom te organizacije bili potpuno upoznati i drugi članovi Srpske samostalne stranke: njegov brat Valerijan, Bude Budisavljević, Giga Jović, Mladen Jovanović i Joco Oreščanin, a da su neka saznanja o njezinu radu imali i Pero Bekić te Rade Malobabić. Svetozar Pribičević pisao je 1931. da su “neki” od optuženih prije objave brošure *Finale* znali za revolucionarni statut, koji je trebao služiti kao temelj njihova djelovanja, no da su i ostali optuženici “zaista vodili antidržavnu propagandu, da su srcem i dušom, a neki i javnim svojim radom, zaista bili veleizdajnici”.¹³¹

Ako je veleizdaje bilo, onda razlog za poništenje prvostupanjske presude i obustavu parnice valja tražiti u činjenici da su neki viši interesi uzrokovali oprost veleizdajnicima. Pavao Rauch je smatrao da je odluke drugostupanjskoga suda i vladara omogućila prijateljska politika prema Srbiji koju je krajem 1909. poveo austrougarski ministar vanjskih poslova Aehrenthal,¹³² iza čega su stajali “austrijski industrij-

¹²⁸ K. DRAGOSAVAC, *n. dj.*, 59.-76.

¹²⁹ *Isto*, 155.-160.

¹³⁰ *Isto*, 233.-238.

¹³¹ Svetozar PRIBIČEVIĆ, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 2000., 227.

¹³² P. RAUCH, *n. dj.*, 114.

ski interesi”¹³³ Krajem 1909. Monarhija je težila normalizaciji odnosa i sklapanju novog trgovinskog ugovora sa Srbijom,¹³⁴ zbog čega je austrougarsko Ministarstvo vanjskih poslova zaista povelilo pomirljivu politiku prema Hrvatsko-srpskoj koaliciji.¹³⁵ Tu je politiku prema Srbiji krajem 1909. prihvatio čak i dominantni dio austrougarskoga vojnog vrha, koji je do tada jedini težio ratu sa Srbijom i zbog čega se u Hrvatskoj do tada oslanjao na frankovce i njihov nacionalno-politički program. Njihov novi odnos prema Srbiji krajem 1909. uvjetovao je i njihovu novu politiku u Hrvatskoj. Oni su sada smatrali da se Hrvatsko-srpskoj koaliciji mora iskazati puno povjerenje te da se na jugu Monarhije mora promicati ideja hrvatsko-srpskoga narodnog jedinstva.¹³⁶ Te pojave upućuju na to da je sudbinu zagrebačke veleizdajničke parnice zapečatio isti čimbenik koji je krajem 1907. stvorio preduvjete za njeno pokretanje. Taj je čimbenik bio interes austrougarske vanjske politike.

Zaključak

Do kraja 1907. Austro-Ugarska Monarhija se nadala zadržati Srbiju u zoni svojega gospodarsko-političkog utjecaja, zbog čega je zatvarala oči pred rastućim velikosrpskim nacionalizmom unutar svojih granica. Krajem 1907. promjena vanjske politike Monarhije prema Srbiji, čiji je rezultat bila odluka da se anektiraju Bosna i Hercegovina, stvorila je preduvjete za obračun s velikosrpskim nacionalizmom i pokretanje veleizdajničke parnice. Međutim, kako ta vanjska politika Monarhije nije bila odlučna i nije beskompromisno zauzela stajalište o potrebi vojnoga obračuna sa Srbijom, potpora odlučujućih čimbenika u Monarhiji hrvatskim vlastima u pripremi i tijekom parnice bila je manjkava, što je odredilo zamah parnice i percepciju o njoj u javnom mišljenju Monarhije i inozemstva. Nova promjena vanjske politike Monarhije prema Srbiji, težnja da se nakon aneksije Bosne i Hercegovine normaliziraju odnosi dviju država i da se Srbija ponovno privuče u zonu utjecaja Monarhije, odredila je i sudbinu zagrebačke veleizdajničke parnice. Hrvati su bili taoci vanjske politike Monarhije na čijim su se leđima, mimo njihova interesa, prebijale promjene u toj politici.

¹³³ *Isto*, 99.

¹³⁴ H. SIROTKOVIĆ, *n. dj.*, 93.-94.

¹³⁵ *Isto*, 143.

¹³⁶ *Isto*, 156.-157.

SUMMARY

ZAGREB HIGH-TREASON LAWSUIT IN THE YEAR 1909

Based on the selected literature and sources, the author analyses the lawsuit which was launched by the Zagreb State Attorney's Office against 53 Croatian Serbs accused of high treason in the beginning of the year 1909. In the author's opinion, during that time in Croatia ruled by the "Ban", there existed a high-treason activity indicated by the State Attorney's Office, but the lawsuit itself was launched solely to justify the annexation of Bosnia and Herzegovina, which also determined its fate. Through the analysis of this lawsuit, the author has also defined the Croatian position within the Austro-Hungarian Monarchy, where Croats could not address their most vital needs in their own interest, but the interest of the community dominated by Germans and Hungarians.

Key words: Croatian-Serbian Coalition, Serbian Independent Party, Kingdom of Serbia, High-treason